

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ DAYANIQLI İQTİSADI
İNKİŞAF MODELİNİN FORMALAŞDIRILMASI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Osmanlı Fidan Kamran

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ DAYANIQLI İQTİSADI
İNKİŞAF MODELİNİN FORMALAŞDIRILMASI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060407-Menecment

İxtisaslaşma: Menecment (sahələr üzrə)

Qrup: 238

Magistrant:
Osmanlı Fidan Kamran qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Nurəliyeva Rəhimə
Nurəli qızı
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə
Oqtay qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar
Atakişi oğlu
_____ **imza**

Elm andı

Mən, Osmanlı Fidan Kamran qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN FORMALAŞDIRILMASI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Davamlı inkişaf müasir bəşəriyyətin taleyüklü paradigmalardan, cəmiyyətin üzləşdiyi mühüm iqtisadi problemdir. İqtisadiyyatda yüksək texnologiyalı sahələrin artırılması perspektivi elmi tədqiqatların genişləndirilməsində dəyişikliklərə, yeniliklərə əsaslanır.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi respublikanın işgaldan azad edilmiş ərazilərində dayanıqlı inkişafa keçidi üçün elmi əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlamaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində ümumiləşdirmə, müşahidə və qruplaşdırma, iqtisadi-riyazi, müqayisəli təhlil, sistemli və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatların aparılması üçün məlumatlar iqtisadiyyatda aparıcı yerli və beynəlxalq alimlərin elmi əsərlərindən, qəzet və jurnal məqalələrindən, tədqiqatın sahəsinə uyğun gələn mövzu üzrə ümumi iqtisadi ədəbiyyatdan seçilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycan Respublikasının ərazilərini Erməni işğalından 2 il öncə azad olunması səbəbindən mövzu barədə kifayət qədər elmi ədəbiyyatların olmaması, praktiki məlumatların çatışmazlığı ilə bağlı tədqiqatın aparılmasında bir sıra məhdudiyyətlər yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Buradakı təkliflər işgaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatın, sosial sferasının uzunmüddətli artım mərhələsinə keçməsinə kömək edən dövlət tərəfindən iqtisadi və təşkilati tədbirlərin icrası üçün əsasdır. Elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

- İqtisadi inkişafın tənzimlənməsi sahəsində normativ-hüquqi baza öyrənilmiş.
- Respublikada davamlı iqtisadi inkişafın əsas meyilləri araşdırılmış.
- İşgaldan azad edilmiş ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafının təhlili aparılmış.
- Respublikamızın işgaldan azad edilmiş ərazilərinin iqtisadiyyatının potensial imkanları təhlil edilmiş.

-İşgaldan azad olunmuş ərazilərin dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin əsas istiqamətləri əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin mövzusu ölkə səviyyəsində tam araşdırılmamış bir məsələ olduğundan, əldə olunan nəticələr ədəbiyyatın genişlənməsinə töhfə vermək imkanına malikdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Nəticələr işgaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatın inkişafının prioritet istiqamətlərinin hazırlanmasında, dövlət orqanlarının iş təcrübəsində, respublikada struktur, regional islahatlar proqramları hazırlanarkən istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, regional iqtisadiyyat, azad edilmiş ərazilər, qida təhlükəsizliyi

"FORMATION OF A MODEL OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE LIBERATED TERRITORIES"

SUMMARY

The actuality of the subject: Sustainable development is an important economic problem facing society. The prospect of increasing high-tech industries in the economy is based on changes and innovations in the expansion of scientific research.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is to develop scientifically based recommendations for the transition to sustainable development in the liberated territories of the republic.

Used research methods: Observation and grouping, generalization, comparative analysis, systematic, economic-mathematical and statistical analysis methods were used in the research process.

The information base of the research: Information for research was selected from the scientific works of leading local and international scientists in the economy, newspaper and magazine articles, general economic literature on the topic relevant to the field of research.

Restrictions of research: Due to the liberation of the territories of the Republic of Azerbaijan 2 years before the Armenian occupation, there were a number of restrictions on the research due to the lack of practical information.

The novelty and practical results of investigation: The proposals here are the basis for the implementation of economic measures by the state. One of the scientific innovations is:

- An analysis of the socio-economic development of the liberated territories was conducted.

As the subject of the research is not fully researched at the national level, the results obtained have the potential to contribute to the expansion of the literature.

Scientific-practical significance of results: The results can be used in the preparation of priority areas for economic development of the liberated territories, in the practice of government agencies, regional reform programs in the country.

Keywords: sustainable development, liberated territories, food security

İXTİSARLAR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİB	Asiya İnkişaf Bankı
AİDA	Azərbaycan Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi
ATM	Arabian Travel Market
AYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
BMTİP	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı
DB	Dünya Bankı
DTA	Dövlət Turizm Agentliyi
İFC	International Finance Corporation
QSC	Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MİM	Milli İnkişaf Meyilləri
MVt	Meqa Vat
S&P	Standard&Poor
SES	Su elektrik stansiyası
SPDR	“Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf” II Dövlət Proqramı
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
YAİİDP	Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METEDOLOJİ ƏSASLARI VƏ PRİNSİPLƏRİ.....	12
1.1. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın formalaşmasının nəzəri - metodoloji əsasları və prinsipləri.....	12
1.2. İqtisadi inkişafın tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazası.....	20
1.3. Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı iqtisadi inkişaf meyilləri.....	27
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ...	32
2.1. Dağlıq-Qarabağ və işğaldan azad edilmiş ərazilərin müstəqillik dövrünədək olan dövr üzrə statistik təhlili.....	32
2.2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin kənd təsərrüfatı və sənaye üzrə potensial imkanlarının təhlili.....	39
2.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye rekreasiya potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi.....	47
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	54
3.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə təsirinin iqtisadi qiymətləndirilməsi.....	54
3.2. Azərbaycanın ixrac potensialının artırılmasına təsirinin qiymətləndirilməsi.....	63
3.3. Azərbaycan Respublikasında işğaldan azad edilmiş ərazilərin dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasının əsas istiqamətləri.....	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	75
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	79
Cədvəllərin siyahısı.....	85
Şəkillərin siyahısı.....	85
Qrafiklərin siyahısı.....	85

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dayanıqlı inkişaf müasir bəşəriyyətin taleyüklü paradigmlarından biridir və cəmiyyətin qarşısında duran ən mühüm iqtisadi problemdir. Müstəqillik illərində aparılan uğurlu iqtisadi siyasət Azərbaycana nəinki postsovet məkanında, bəzi illərdə bütün dünyada eyni göstəricini ötməklə yüksək iqtisadi artım templərinə nail olmağa imkan verdi.

Eyni zamanda, qloballaşan iqtisadiyyatın fəal iştirakçısı və müasir informasiya cəmiyyətinin subyektı olmaq üçün davamlı inkişafa keçid zəruridir ki, bu da xalqın insan kapitalının keyfiyyətcə yüksəlişini və rəqabətqabiliyyətliliyin dünyada mövqe tutmasını təmin edə bilsin.

İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı respublikada davamlı sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin həllinə yaxınlaşmağa imkan verir. Eyni zamanda davamlı inkişaf nəzəriyyəsi və metodologiyasındakı bütün problemlərdən uzağa, qənaətbəxş həllini tapmış dayanıqlı inkişaf kateqoriyası hələ kifayət qədər öyrənilməmiş, praktikada kifayət qədər istifadə edilməmiş və onun mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri hələ tam müəyyən edilməmişdir.

Davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün təşkilati və idarəetmə qərarlarının tapılması probleminin həlli bu sahədə yerli təcrübənin və toplanmış biliklərin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu, xüsusilə davamlı iqtisadi artım strategiyasının işlənilib hazırlanması probleminə aiddir.

Hazırkı mərhələdə davamlı inkişafın təminatı üzrə Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidənqurma işlərini həyata keçirməklə regionun iqtisadi potensialı layiqincə qiymətləndirməkdir. Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizə yaxınının 27 ildən artıq müddətdə işğal altında qalması bu torpaqların iqtisadi potensialından istifadə etməyə imkan vermədi. Şübhə yoxdur ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin böyük iqtisadi potensialı var. Bu torpaqlar kənd təsərrüfatının inkişafı üçün həyati önəm daşıyır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin mövcud potensialını, xammal və təbii sərvətlərinin həcmi, münbit torpaqları nəzərə alsaq, yaxın gələcəkdə bərpa

mərhələsindən sonra bu rayonlarımızda istehsalı bir neçə dəfə artırmaq mümkün olacaqdır.

Beləliklə, iqtisadiyyatın sabit sistem kimi fəaliyyət göstərməsi bu sahədə nəzəri və praktiki problemlərin əhatəli şəkildə öyrənilməsini zəruri edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Dayanıqlı iqtisadi inkişaf məsələləri yerli və xarici alimlərin elmi işlərində, eləcə də beynəlxalq təşkilatların və bir çox hökumətlərin rəsmi sənədlərində kifayət qədər dolğun əksini tapmışdır.

Respublikamızda bu problemin müəyyən müddələri ölkə başçısının Fərmanlarında, qanunvericilik aktlarında, respublikanın gələcək sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramlarında öz əksini tapmışdır.

İqtisadi sabitlik probleminin müxtəlif aspektləri Azərbaycan alimlərindən U.Ələkbərov, S.Hüseynovun, F.Mustafayev, A.Şəkərəliyev və b. nəzərdən keçiriblər.

Tədqiqatın mövzusu üzrə yerli və xarici alimlərin əldə etdikləri elmi nəticələrin əhəmiyyətinə baxmayaraq, islahatların sürətlə aparıldığı indiki şəraitdə respublikanın davamlı inkişafına həsr olunmuş işlərin təhlili dayanıqlı inkişaf mexanizmlərinin kifayət qədər inkişaf etdirilmədiyini qənaətinə gəlməyə imkan verir ki, bu da öz növbəsində bir sıra fundamental mövqələrin aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi respublikanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində dayanıqlı inkişafa keçid üçün elmi əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlamaqdır.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və araşdırılmışdır:

- davamlı inkişafın mahiyyətini, məzmununu və prinsiplərini araşdırmaq;
- iqtisadiyyatın davamlı inkişafı mexanizmlərini müəyyən etmək;
- Azərbaycanın Respublikanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində davamlı inkişafın iqtisadi aspektlərini araşdırmaq;
- Azərbaycanın respublikanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində davamlı iqtisadi inkişafın sosial və iqtisadi aspektlərini təhlil etmək;

- Respublika iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafa keçid konsepsiyasının modelini hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində dayanıqlı inkişaf strategiyası və iqtisadi siyasətidir. Magistr işinin tədqiqat predmeti isə dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin nəzəri, metodoloji və praktiki məsələlərinin məcmusudur.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı müxtəlif təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. İlk növbədə məntiqi, analiz və sintez metodlarından istifadə etməklə məlumatlar toplanmış, daha sonra isə tədqiqatın məqsədləri üçün tələb olunan qaydada birləşdirilmişdir. Bundan əlavə, tədqiqat prosesində qrafik, müqayisəli və statistik təhlil metodlarından da geniş istifadə olunmuşdur. Empirik məlumatların tədqiqi vasitəsilə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək və azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişaf üçün potensial imkanları müəyyən etmək mümkün olmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Magistr işinin yazılması üçün məlumatlar iqtisadiyyat sahəsində aparıcı yerli və beynəlxalq alimlərin elmi əsərlərindən, qəzet və jurnal məqalələrindən, o cümlədən tədqiqat sahəsinə uyğun gələn ixtisaslaşmış və ümumi iqtisadi ədəbiyyatlardan əldə edilmişdir.

Tədqiqat prosesində informasiya bazası kimi yerli bankların və Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatlarından, regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarından, habelə bir sıra dərsliklərdən və internet resurslarından geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycan Respublikasının ərazilərini Erməni işğalından 2 il öncə azad olunması səbəbindən mövzu barədə kifayət qədər elmi ədəbiyyatların olmaması və praktiki məlumatların çatışmazlığı ilə bağlı tədqiqatın aparılmasında bir sıra məhdudiyyətlərə yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi ərazilərin dayanıqlı inkişafının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin formalaşdırılmasının nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və metodoloji müddəalarının işlənib hazırlanmasındadır. Tədqiqat işində elmi yeniliyi müəyyən edən və müdafiə predmeti olan aşağıdakı nəzəri və praktiki nəticələr əldə edilmişdir:

- Dayanıqlı inkişafın mahiyyətini və meyarlarını aydınlaşdırmağa imkan verən ərazi ehtiyatlarının idarə edilməsinə təkrar istehsal yanaşmasının inkişafına əsaslanaraq ərazinin davamlı inkişafının nəzəri müddəaları formalaşdırılır; Bu yanaşma regional iqtisadi sistemdə ərazinin dayanıqlı inkişafını onun fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətində idarə olunan dəyişikliklər prosesi kimi müəyyən etməyə imkan verdi.

- İqtisadi inkişafın tənzimlənməsi sahəsində normativ-hüquqi baza öyrənilmiş.

- Respublikada davamlı iqtisadi inkişafın əsas meyilləri araşdırılmış.

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının təhlili aparılmış.

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin müstəqillik dövrünə qədərki statistik təhlili aparılmış.

- Respublikamızın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin iqtisadiyyatının potensial imkanları təhlil edilmiş.

- İşğaldan azad olunmuş ərazilərin dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin əsas istiqamətləri əsaslandırılmış, sonda təhlillərdən əldə olunan nəticələr yazılmış və tədqiqatın predmetinə uyğun təkliflər verilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işinin mövzusu ölkə səviyyəsində tam araşdırılmamış bir məsələ olduğundan, əldə olunan nəticələr ədəbiyyatın genişlənməsinə töhfə vermək imkanına malikdir. Tədqiqatda yer alan Azərbaycan Respublikasında işğaldan azad edilmiş ərazilərinin dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin əsas istiqamətləri gələcək elmi araşdırmalarda müəyyən qədər köməklik göstərə bilər.

Tədqiqatda əsas nəticələr və tövsiyələr işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması zamanı dövlət orqanlarının iş təcrübəsində, bu ərazilərin gələcək iqtisadi inkişaf planlarının hazırlanmasında və bölgələrdə ərzaq təhlükəsizliyini idarə edilməsində, habelə respublikada regional səviyyəli islahatlar proqramlarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın formalaşmasının nəzəri – metodoloji əsasları və prinsipləri

Əsrin əvvəlindən bəri iqtisadçılar cəmiyyətin ehtiyacları ilə mövcud məhdud resurslar arasında artan konfliktin fərqiə vardılar. Keynsin “iqtisadi artım” nəzəriyyəsi nəticəsində bütün dünyada bir çox alimlər davamlı iqtisadi inkişaf məsələsini öyrənməyə başlamışlar. Davamlı iqtisadi inkişaf “davamlı inkişaf”ın (ekoloji, iqtisadi və sosial) üç məqsədindən biridir (Alyev İ.H., Hüseynov S.Y və Əsədov A.M., 2012: s.58-92).

Təbii ehtiyatların qıtlığı, əhalinin artması, çirklənmə, qlobal istiləşmə, eroziya, sürüşmə və təbii fəlakətlər kimi problemlər mövcud ekosistemləri təhlükə altına qoyur və gələcək nəsillərin böyüməsini məhdudlaşdırır. Bunu dayandırmaq üçün ekosistem və insan inkişafının idarə edilməsi proqramlarını hazırlamalıyıq. Davamlı inkişafı bir problem kimi öyrənmək, ölçmək və qiymətləndirmək üçün bir neçə elmi yanaşma, model və konsepsiya təklif edilmişdir.

Sosial-iqtisadi münasibətlərin uğurunun ən mühüm meyarı davamlı iqtisadi inkişafdır. Bu, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının, makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasının, iqtisadi idarəetmə institutlarının imkanlarının və s. kimi amilləri ilə əlaqələndirilir (Mustafayev F.F., 2010: s.14).

Minillikdən artıqdır ki, “Davamlılıq” insan inkişafının rəhbər prinsipi olub, davamlı inkişaf üçün çoxsaylı modellərin (“Üç Sütun Modeli”, “Dayanıqlı İnkişafın Kapital Resursları Modeli”, “Dayanıqlılıq Prinsipləri” və s.) yaradılmasına gətirib çıxarır.

Davamlı inkişaf təbii sərvətlərin və ətraf mühitin mühafizəsi, ilk növbədə insanların rifahının təmin edilməsi üçün hərtərəfli proqramdır. Bunun səbəbi, insan və davamlı inkişaf anlayışlarının çox oxşar olmasıdır. Deməli, davamlı inkişafın əsas məqsədi təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etməklə ətraf mühitə dəyən ziyanın aradan qaldırılması və cari ehtiyacların ödənilməsidirsə, insan inkişafının əsas

məqsədi insanların maddi rifahını, sağlamlığını, yaradıcılığını təmin etməkdir. Bunun üçün imkan verən bir mühit yaratmalıyıq.

Ölkəmiz “Dayanıqlı İnkişaf üzrə Gündəlik 2030 Gündəliyi”ni milli səviyyədə izləmək üçün statistik potensialını gücləndirir və məlumat bazasını genişləndirir.

Təbiət-cəmiyyət münasibətlərində geniş spektrli gərginliyin və disbalansın iqtisadi və sosial-ekoloji nəticələrinin öyrənilməsi, məcburi beynəlxalq tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi ölkəmizin davamlı inkişaf konsepsiyasının tərkib hissəsidir. Bu konsepsiya bəşər tarixində ən mütərəqqi, humanist və innovativ inkişaf konsepsiyalarından biri hesab olunur. Ən vacib olan konsepsiyalardan biri də ekoloji auditdir. Konsepsiya nəticəsində təbiətdən necə istifadə etməliyik, təbii ehtiyatların istifadə zamanı hesabatları və bir çox məsələləri özündə birləşdirir. (Şəkərəliyev A.Ş., 2011: s.511-512).

İqtisadi inkişafın davamlı olması üçün gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaşdırmamaqla onların ehtiyaclarını qarşılamaqdır. O, ilkin şərt kimi yeni bilikləri səfərbər etməlidir. Bu, ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması, uzunmüddətli qlobal iqtisadi artımın təmin edilməsi və qlobal sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yönəlmiş konsepsiyadır.

Davamlı iqtisadi inkişaf insanların cari ehtiyaclarına cavab verən və gələcək ehtiyaclarını ödəməyə imkan verən iqtisadi artım və insan fəaliyyətinin idarə edilməsinə yeni yanaşmadır. Bu tələblər yalnız ətraf mühitin mühafizəsi, təbii və enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə, yeni texnologiyaların işlənib hazırlanması və geniş tətbiqi əsasında həyata keçirilir. Davamlı iqtisadi inkişafda hər şey ölkənin iqtisadi artımını təmin etməli və dəstəkləməlidir.

Qlobal ekoloji dəyişikliklər artan sənayeləşmə ilə paralel olaraq baş verir. Bu dəyişikliklər texnoloji tərəqqi sayəsində XX əsrin ikinci yarısında kulminasiya nöqtəsinə çatdı.

Unutmayın ki, davamlı inkişaf təkcə iqtisadi və ekoloji təhlükəsizlik deyil, həm də siyasi və sosial sabitlikdir. Müasir dövrdə davamlı inkişaf dedikdə gələcək nəsillərin cəmiyyətin artan tələbatlarını ödəmək imkanlarına mane olmayan iqtisadi artım nəzərdə tutulur. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizin resurs potensialı və istifadəsi,

elmi-texniki tərəqqi üçün mövcud imkanlar, o cümlədən dinamik, tarazlı və səmərəli iqtisadi inkişaf dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinə keçidlə bağlı tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Davamlı inkişaf cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının bütün aspektlərini əhatə edir və canlı resursların, ətraf mühitin, ekoloji tarazlığın və insanların sabitliyinin qorunması üçün kompleks tədbirləri əhatə edir (Mustafayev F.F., 2010: s.14).

Cədvəl 1: Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin təsnifatı

Davamlı olan nələrdir?	İnkişaf etdirilməli olan nələrdir?
Təbiət: bioloji müxtəliflik, ekosistem, planet	İnsan: Uşaqların həyatda qalması, ömür müddəti, təhsil, bərabər sosial imkanlar
Həyat dəstəyi: ətraf mühit, qaynaqlar, ekosistem xidmətləri	İqtisadiyyat: ətraf mühitin iqtisadiyatı, məhsuldar sahələr, zənginlik
İcma: Qruplar, yerlər, mədəniyyət	Cəmiyyət təşkilatları: Dövlət, sahə, kapital

Mənbə: Parris T.M., Kates R.W., 2003: p.3; Gedik Y. 2020: s.198

Bu məsələ universal problem olsa da, yerli və milli olaraq qruplara bölə bilərik. Nümunə olaraq, Taylandda davamlı inkişaf vahid olaraq təyin olunur və 6 inkişaf sahəsi vardır: sosial, ətraf mühit, siyasət, iqtisadi, texnologiya və bilik, zehni və mənəvi tarazlıq. Problemlərin necə həll olunmasına gəldikdə isə, müəyyən dərəcədə toplu qərar vermə, müzakirələr ön plandadır. Təhlükəsizlik, sülh, iqtisadi maraqlar, siyasi sistemlər, institusional tənzimləmələr və mədəni normalar buradakı mühüm elementlərdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində davamlı iqtisadi artım məsələsinə qlobal təcrübəyə və mövcud reallıqlara əsaslanaraq elmi və praktiki prizmadan yanaşmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, ölkəmizin dayanıqlı iqtisadi inkişafa müasir keçidini öyrənməklə onun göstəricilər sistemini müəyyən etmək həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın hazırkı sosial-iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək və dayanıqlı inkişafın əsas amillərini müəyyən etmək çox vacibdir.

Ölkənin iqtisadi potensialını “Dayanıqlı İnkişaf” baxımından qiymətləndirmək çətin məsələdir. Praktiki məqsədlər üçün iqtisadiyyatın “Dayanıqlı inkişafı” bir sıra göstəricilər və meyarlar əsasında qiymətləndirilir. Bununla belə, davamlı inkişaf üçün iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi meyarları və metodologiyası ilə bağlı qlobal konsensus yoxdur. “Dayanıqlı inkişaf” meyarlarına iqtisadi, sosial və ekoloji

məsələlərin inteqrasiyası daxil edilməlidir. Həmçinin, dəyişən şərtlərə və ehtiyaclara daha uyğunlaşa bilən inkişaf növünün formalaşmasını dərk etmək çox vacibdir (Məmmədov H.Ə., 2014: s.131-136).

Milli iqtisadiyyatda baş verən müsbət dəyişikliklər elmi-texniki tərəqqi səviyyələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir prosesdir. Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi üçün zəruri şərtədir. Bu baxımdan, Azərbaycanda mövcud olan bütün resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradılması və qarşıya qoyduğumuz sosial-iqtisadi problemlərin optimal həlli üçün ölkəmizdə elmi-texniki, struktur siyasətinin formalaşdırılması və ölkə üzərində işləmək lazımdır (“Azərbaycan-2030”, 2017: s.37).

Ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, iqtisadi investisiyalar, infrastrukturun inkişafına önəm verilməsi onu göstərir ki, biz yaxın gələcəkdə “yüksək gəlirli ölkələr” sırasına qoşula bilərik. Ölkəmizdə bütün ilkin şərtlər var: ilk növbədə, son 15 ildə görülən işlər, inkişaf etdirilən potensial və təcrübə, ən əsası, uzunmüddətli siyasi sabitlik, sosial, iqtisadi inkişaf. Bütün bunlar bizə qarşıda duran strateji vəzifələri uğurla yerinə yetirməyə imkan verəcək.

Nəticə etibarlı ilə demək olar ki, bəşəriyyət təbiətlə qarşılıqlı əlaqə səviyyəsinə çatıb ki, burada regional və qlobal səviyyədə ekoloji dəyişikliklər hələ də qorunub saxlanıla bilər. Bunun üçün müxtəlif ölkələrin qüvvələrini bir araya gətirmək, vəziyyətin hərtərəfli təhlilini aparmaq və uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyasına əsaslanan mühüm əməli tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Davamlı inkişaf konsepsiyasında iki anlayış bir-birinə qarışır:

1) Tələb anlayışı (bu göstərici kasıbların yaşaması üçün çox vacibdir);

2) Məhdudiyyət anlayışı (texnoloji tərəqqi və ictimai təşkilatın təsiri altındadır) həm də ətraf mühitin indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir.

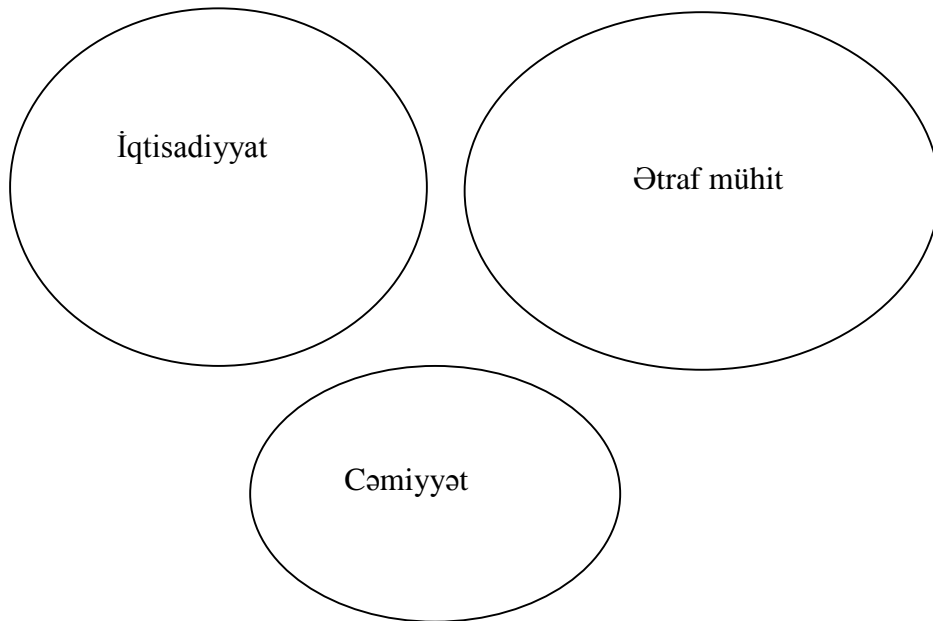
Davamlı iqtisadi inkişaf paradigması güman edir ki, insan cəmiyyətinin uzunmüddətli və layiqli rifahı iqtisadiyyatın, sosial sahənin və ətraf mühitin vəziyyəti ilə müəyyən edilir və yalnız makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdığı cəmiyyətlərdə (məsələn, adambaşına düşən ÜDM, inflyasiya, ticarət profisiti və s.),

davamlı iqtisadi inkişafdan danışmaq üçün kifayət deyil. Buna görə də, elmi ədəbiyyatda iqtisadiyyat, sosial sfera və ətraf mühit arasında əlaqənin üç variantı nəzərdən keçirilir.

1. Müstəqil alt sistemlər. Bu variantda iqtisadiyyat, cəmiyyət və ətraf mühit qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri olmayan ayrıca elementlər kimi qəbul edilir (bax: şəkil 1). Cəmiyyət, iqtisadiyyat və ətraf mühit bir cəmiyyətin ayrı, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan hissələri kimi göründükdə, cəmiyyətin problemləri də təcrid olunmuş problemlər kimi görünür. İqtisadi İnkişaf Şuraları daha çox iş yerləri yaratmağa çalışır. Sosial ehtiyaclar səhiyyə və mənzil idarəetməsi ilə bağlı narahatlıqlara ünvanlanır. Ətraf mühit qurumları çirklənmə problemlərinin qarşısını almağa və aradan qaldırmağa çalışır. Bu müstəqil yanaşma bir çox mənfi yan təsirlərə səbəb ola bilər.

Bir problemin həlli digərinə zərər verə bilər. Məsələn, ucuz mənzillərin yaradılması yaxşıdır, amma bu mənzil iş yerlərindən uzaqda tikildikdə nəticədə daha çox hərəkət və çirklənmə olacaq (Feldman A.M., Serrano R., 2006: s.18).

Şəkil 1: Müstəqil alt sistemlər

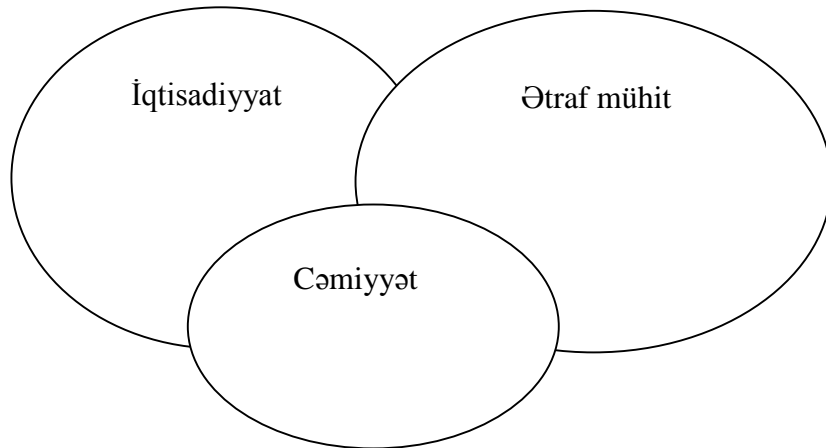
Mənbə: Feldman A.M., Serrano R., 2006 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Avtonom qərarlar uzunmüddətli nəticələrə nəzarət etmədən qısamüddətli faydalara diqqət yetirməyə meyillidir. Məsələn, bir vaxtlar pestisidlərin istifadəsi

zərərvericilərə qarşı yaxşı həll yolu kimi görünürdü, lakin uzunmüddətli nəticələr dağıdıcı idi. Buna görə də, tədbirlər görülmüşdür (<https://sdgs.un.org/ru/node/33438>).

2. Bir-biri ilə əlaqəli alt sistemlər. Bu nümunələr göstərir ki, şəkil 2-də göstərildiyi kimi iqtisadiyyat, ətraf mühit və cəmiyyət arasında əlaqələri nəzərə almaq lazımdır. Bu yanaşma məntiqlidir.

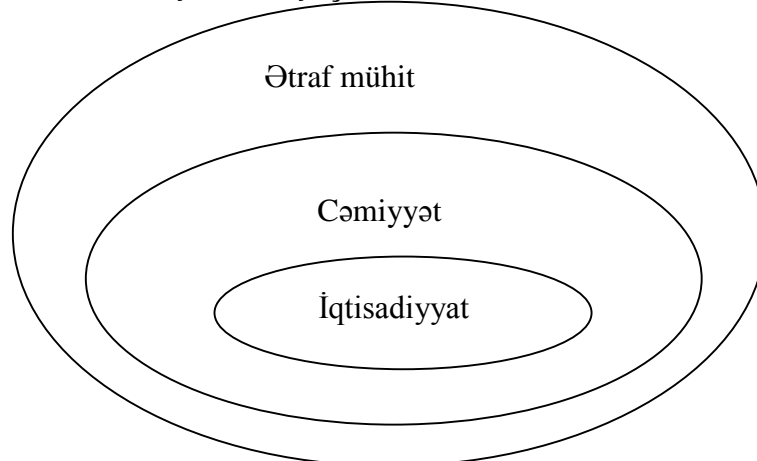
Şəkil 2: Bir-birinə əlaqəli alt sistemlər

Mənbə: Feldman A.M., Serrano R., 2010 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Məsələn, iqtisadiyyatın hansısa sahəsinin sürətlə inkişaf etdiyi bir hadisəyə nəzər salaq. Avtonom yanaşma ilə sosial blokun elementləri olan universitetlər və kolleclər iqtisadiyyatdakı bu dəyişikliklərə reaksiya verməyə və ya çox gec reaksiya verməyə bilər. Ancaq qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınarsa, reaksiya dərhal olacaq və mükəmməl işləyirsə, hətta profilaktik olacaq.

Şəkil 3: İç-içə alt sistemlər

Mənbə: Feldman A.M., Serrano R., 2006 məlumatları ilə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

3. İç-içə alt sistemlər. Burada, əvvəlki versiyada göstərilən üç qismən əlaqəli dairənin əvəzinə, ətraf mühitin ümumi bir sistem, o cümlədən cəmiyyətin alt sistem kimi qəbul edildiyi, iqtisadiyyatın isə öz növbəsində cəmiyyətin alt sistemi olduğu bir yanaşma təqdim olunur.

Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarları onu ən adekvat hesab edirlər və öz mövqelərini bununla əsaslandırırlar:

- iqtisadiyyat bütünlüklə cəmiyyətin daxilində mövcuddur, istənilən iqtisadi münasibət insanlar arasında qarşılıqlı əlaqəni tələb edir. Digər tərəfdən, cəmiyyət iqtisadiyyatdan çox genişdir, çünki o, iqtisadiyyata heç də həmişə uyğun gəlməyən başqa münasibətləri - dostluq, ailə, dini, incəsənət və s. əks etdirir (<https://www.sustainable-environment.org.uk/Principles/Definitions.php>).

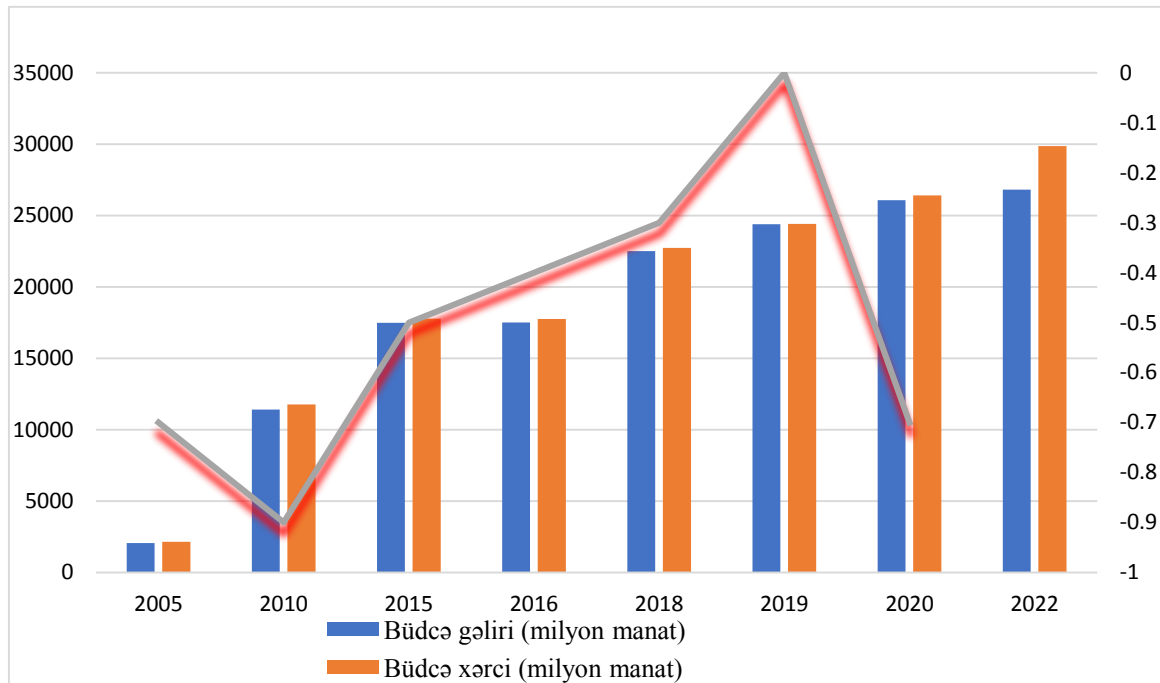
- Cəmiyyət də öz növbəsində bütünlüklə mühit daxilində mövcuddur. Əsas ehtiyaclarımız – hava, qida və su – ətraf mühitdən, həmçinin yaşayış üçün enerji və xammal, nəqliyyat və asılı olduğumuz məhsullardan əldə edilir.

- Nəhayət, mühit cəmiyyəti əhatə edir. Bəşər tarixindən məlumdur ki, ətraf mühit daha çox cəmiyyətin formasını müəyyən edirdi. Bu gün bunun əksi də var: insan fəaliyyəti ətraf mühiti dəyişir və bu proses intensivləşir. Zaman keçdikcə ətraf mühitin insan fəaliyyətinin toxunulmamış hissəsi kiçilir. Lakin insanların yaşamaq üçün daim qidaya, suya və havaya ehtiyacı olduğu üçün cəmiyyət heç vaxt ətraf mühitdən geniş ola bilməz (Ələkbərov U., 2013: s. 23).

Davamlılıq bütün ev təsərrüfatlarının - fərdi, icma, milli və qlobal - asılı olduğumuz mühiti məhv etmədən iqtisadiyyatımızın və cəmiyyətimizin mövcudluğunu davam etdirməsini təmin edəcək şəkildə idarə etməyi tələb edir. Hər bir dövlətin bu məqsədləri reallaşdırması üçün təbii ki, dövlət büdcəsi mühüm rol oynayır. Dövlət büdcəsi iqtisadiyyata müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərir və əsasən də onun mədaxil və məxaric hissəsində qeyd olunur. Mədaxil hissə istehsala təsir edərkən imtiyazların, vergi növlərinin artıb-azalması, məxaric hissəsinin nəticəsində isə istehsal sahələrinin inkişafında mühüm rol oynayan investisiyaların maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi vasitəsilə mümkün olur. Belə bir nəticəyə

gələ bilərik ki, vergi, investisiya siyasəti və sosial siyasət daha çox özünü dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərində biruzə edir.

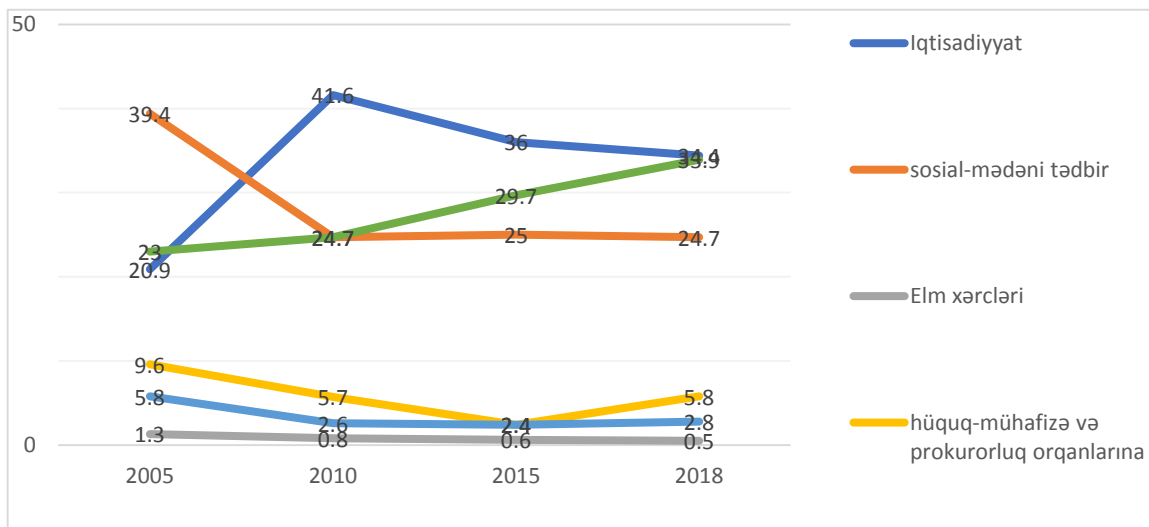
Qrafik 1: Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin məbləği

Mənbə: Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında “müəllif tərəfindən” tərtib edilmişdir https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ (05.03.2022).

Qrafik 1-də 2005-2022-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Respublikasının büdcəsində baş vermiş dəyişikliklər öz əksini tapmışdır. İndi isə bu dəyişiklərin iqtisadiyyata necə təsir etdiyinə, gəlir və xərclər arasındakı əlaqəyə nəzər yetirək.

Qrafik 2: Azərbaycan Respublikasının 2005-2018-ci illərdə dövlət büdcəsi xərclərində struktur dəyişikliklərinin dinamikası (yekuna görə faizlə)

Mənbə: İbrahimov E., 2019: səh. 4-11

Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, 2005-ci il ilə müqayisədə 2022-ci ildə dövlət büdcə gəliri 13,0 dəfə çox olmuşdur. 2005-ci il ilə müqayisədə 2022-ci ildə büdcə xərcləri 14,0 dəfə çox olmuşdur. Dövlət büdcəsindən iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətlərinə xərclənən vəsaitlərə nəzər yetirək.

Xüsusilə, 2014-2017-ci illərə nəzər yetirsək, iqtisadiyyata çəkilən xərclər nisbətən azalmışdır. Ən əsas səbəb kimi, qlobal və regional səviyyədə gedən prosesləri və ya neftin qiymətinin düşməsilə yaranan problemləri nümunə göstərə bilərik. Azərbaycan Respublikasında aparılan siyasətlər nəticəsində 2018-ci ildən etibarən iqtisadiyyatda sabitlik təmin olunmuş, valyuta bazarı tarazlaşmışdır (İbrahimov E., 2019: s. 4-11).

1.2. İqtisadi inkişafın tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazası

Hüququn mənbəyi hüquqi mənada normativ dövlət iradəsinin ifadə, obyektivləşdirilməsi formalarına aiddir. Bu, terminin həqiqi mənasında qanunun xarici formasıdır. Hüquq forması dövlətin bu və ya digər hüquq normasını təsbit etdiyini, necə yaratdığını və obyektiv xarakter almış bu normanın cəmiyyət üzvlərinin şüuruna hansı şəkildə gətirildiyini göstərir. Nəticə etibarilə, hüququn xarici forması müəyyən bir dövlətdə qüvvədə olan hüquq normalarını ifadə etmək, mövcud olmaq və dəyişdirmək (və ya ləğv etmək) üsulu kimi müəyyən edilə bilər. Hüquq formaları (mənbələri) dedikdə hüquq normalarının təsbit və ifadə üsulları başa düşülür. “Hüquq mənbələri” hüquq normalarının xarici ifadə formalarına aid edilən xüsusi hüquqi termindir.

Normativ hüquqi akt hüquq normalarını özündə əks etdirən qanun yaradıcılığı aktıdır.

Müasir hüquq mənbələri arasında normativ hüquqi akt aparıcı yer tutur. O, dövlət tərəfindən yaradılan və qorunan ümumi məcburi davranış qaydalarını birləşdirir. Normativ hüquqi aktlara konstitusiyalar, digər qanunlar, icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli qərarları daxildir. Digər hüquq mənbələrindən fərqli olaraq normativ aktlar sosial inkişafın dəyişən ehtiyaclarını ən dolğun və operativ şəkildə əks etdirir, hüquqi tənzimləmənin zəruri sabitliyini və səmərəliliyini

təmin edir.

Real sektorun ümumi strukturunda xüsusi rol oynayan mühüm amil sahibkarlıq fəaliyyəti, yəni kiçik biznesdir. Seçməyimin səbəbi odur ki, istənilən ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda əlverişli biznes mühiti yaradan kiçik biznesdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sənaye ölkəmizdə nisbətən yaxınlarda yaranıb. Kiçik sahibkarlıq qanun çərçivəsində ədalətli rəqabətin, bazara maneəsiz daxil olmağın bir növüdür. Bundan əlavə, kiçik biznes perspektivlidir, hətta deyərdim ki, kiçik sayda işçi səviyyəsində eyni istehsalın böyük müəssisələrində məhsul istehsalından heç bir şəkildə aşağı olmayan məhsullar istehsal olunur. Ona görə də mən öz fəaliyyətimdə bu problemin açıqlanmasına, habelə onun normativ sənədlərlə hüquqi tənzimlənməsi proseduruna xüsusi yer ayırmışam.

1991-1995-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlarda qeyd olunur ki, ölkədə kiçik sahibkarlığın inkişafı rəqabətin inkişafına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, istehlak bazarının xidmətlər və malla doldurulmasına, sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmasına kömək edən iqtisadi islahatların istiqamətlərindəndir.

“Kiçik sahibkarlığa dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda sübut edilir ki, bu qanun hər bir kəsin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilmiş azad sahibkarlıq fəaliyyəti və başqa iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul olmaq hüququnun reallaşmasına istiqamətlənib. Qanunla qadağan edilməmiş, Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlığa dövlət dəstəyinin hüquqi, iqtisadi, təşkilati əsaslarını, üsullarını və formalarını müəyyənləşdirir (<https://president.az/az/articles/view/16736>).

Biznes mühitini analiz edərək, dövlətin belə məsələyə diqqətinin artmasına baxmayaraq, kiçik sahibkarlığın inkişafına problem yaradan bir çox səbəbləri müəyyən etmək mümkündür.

- 1-incisi, ölkədə hökm sürən ağır iqtisadi vəziyyət: istehsalın azalması, iqtisadi əlaqələrin pozulması, sahibkarların hüquqi müdafiəsinin zəif olması, ödəniş intizamının pisləşməsi, inflyasiya, faiz dərəcələrinin yüksək olması.

- 2-ncisi, sahibkarların hüquqi, iqtisadi və təşkilati biliklərinin aşağı səviyyəsi,

istər kiçik biznesdə, istərsə də dövlət bölməsində düzgün iqtisadi mədəniyyətin, işgüzar etikanın olmaması.

- 3-üncüsü, əhalinin müəyyən bir hissəsinin mənfi münasibəti, sahibkarlığı bilavasitə yalnız alqı-satqı, vasitəçiliklə əlaqələndirməsi.

- 4-üncüsü, sahibkarlığın inkişafının bölgə səviyyədə tənzimlənməsinin təşkilati-hüquqi əsasları dolğun inkişaf etdirilməmişdir.

- 5-inci, kiçik sahibkarlığa dövlət dəstəyinin, mexanizminin zəif olması.

Tərifin özündən göründüyü kimi, “kiçik biznes” mahiyyətini təşkil edən normativ hüquqi aktlarla, dövlət orqanlarında və ya digər nümayəndəlik təşkilatlarında müəyyən edilmiş meyarlar (göstəricilər) əsasında bazar iqtisadiyyatı subyektləri tərəfindən həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Dünya və ölkə təcrübəsinin göstərdiyi kimi, müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin (təşkilatların) kiçik sahibkarlıq subyektlərinə aid edilməsinin əsas meyarı, ilk növbədə, müəssisədə (təşkilatda) işçilərin orta sayıdır. Bir sıra elmi əsərlərdə kiçik sahibkarlıq dedikdə, bir mülkiyyətçinin idarə etdiyi nisbətən kiçik qrup şəxslər və ya müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür.

Azərbaycan təcrübəsində kiçik sahibkarlığın mövcudluğuna hələ sovet dövründə - 1988-ci ildə icazə verilmişdi. Bu dövrdə dövlət müəssisələri kiçik müəssisələr kimi təsnif edilirdi ki, burada işçilərin orta sayı ildə 100 nəfərdən çox deyildi. Sonrakı qaydalara uyğun olaraq, xüsusən də SSRİ Nazirlər Sovetinin 1990-cı ilin avqustunda qəbul edilmiş qərarı ilə kiçik müəssisələrə işçilərin sayı ildə bir dəfədən çox olmayan müəssisələri daxil etməyə başladılar: sənayedə 200 nəfər, elmdə və elmi xidmət 100 nəfər, istehsal sektorunun digər sahələrində 50 nəfər, qeyri-istehsal sahələrində 25 nəfər, pərakəndə ticarətdə 15 nəfər. Bununla yanaşı, təsərrüfat dövriyyəsinin həcmi də nəzərə alınmış, onun kəmiyyət dəyərini müəyyən etmək hüququ ittifaq respublikalarına verilmişdir. Lakin iqtisadi dövriyyənin dəyəri praktiki olaraq müəyyən edilməmişdir.

Müəssisənin işçilərin sayına görə kiçik müəssisələrə aid edilməsi prinsipi bir neçə əlavə ilə də olsa, müstəqil dövrdə Azərbaycan qanunvericiliyində qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, “Kiçik sahibkarlığa dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan

Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən kiçik sahibkarlıq subyektləri onların işçilərinin orta sayına (mövsümi işçilər istisna olmaqla) və illik dövriyyənin həcminə əsasən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq olaraq hüquqi şəxslər kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarına ayrılır. Kommertiya təşkilatları başlıca məqsəd kimi mənfəət əldə etməyi güdən hüquqi şəxslərdir, qeyri-kommertiya təşkilatları onlardan fərqli olaraq əsas məqsəd kimi mənfəət gözləmir və qazancı iştirakçılar arasında bölüşdürürlər. Bununla belə, qeyri-kommertiya təşkilatları sahibkarlıq fəaliyyətini yalnız yaradıldıqları məqsədlərə çatmağa xidmət etdikdə və bu məqsədlərə uyğun olduqda həyata keçirə bilər.

Beləliklə, mülki qanunvericiliyə uyğun olaraq, kiçik sahibkarlıq subyektləri kommertiya təşkilatları və fərdi sahibkarlar kimi müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda kiçik biznes yaratmaq hüququna malik olan hüquqi şəxslərdir, bunlar aşağıda müzakirə ediləcəkdir.

Belə ki, Azərbaycan qanunvericiliyində ən mühüm göstəricilərdən biri müəyyən edilib ki, bunun əsasında müəssisələrin (təşkilatların) kiçik sahibkarlıq subyektləri kimi təsnifləndirilməsi - bu, işçilərin sayıdır. Buna görə də müəssisədə işçilərin sayının müəyyən edilməsinin düzgünlüyü həm müəssisənin təsərrüfat subyektini kimi təsnifləndirilməsi, həm də müvafiq dəstək hüququnun əldə edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq, hesabat dövrü üçün kiçik müəssisənin işçilərinin orta sayı onun bütün işçiləri, o cümlədən mülki-hüquqi müqavilələr habelə mövsümi işçilər istisna olmaqla, göstərilən hüquqi şəxsin nümayəndəlik, filial və digər bölmələrinin işçiləri natamam ştatda işləyənlər nəzərə alınmaqla, faktiki işləmiş vaxt müəyyən edilir.

Milli xüsusiyyətlər kiçik və orta firmaların istehsal strukturlarına daxil edilməsi prosesinə mühüm təsir göstərir. Qərbi Avropa mənbələrində belə daxilolmanın bir neçə növü fərqləndirilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində dövlət və ictimai təhlükəsizliyi, ictimai asayışı, əhəlinin sağlamlığını və mənəviyyatını qorumaq,

hüquq və azadlıqları, şərəf və başqalarının ləyaqəti qorumaq üçün zəruri hallarda vətəndaş hüquqlarının yalnız qanunla məhdudlaşdırıla biləcəyi haqqında müddəa çox vacibdir. Bir sıra qanunvericilik aktları digər dövlət orqanlarında və idarəetmə orqanlarında xidmətlə bağlı işçilər üçün sahibkarlıq fəaliyyətinə məhdudiyyətlər müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi vətəndaşların hüquq qabiliyyətinin aşağıdakı məzmununu müəyyən edir: onlar əmlaka sahib ola, vərəsəlik edə və əmlaka vəsiyyət edə bilirlər; sahibkarlıq və qanunla qadağan olunmayan istənilən digər fəaliyyətlə məşğul olmaq, müstəqil və ya digər vətəndaşlar, habelə hüquqi şəxslərlə birgə hüquqi şəxslər yaratmaq, qanuna əks olmayan hər hansı əməliyyatları icra etmək və öhdəliklər daşımaq, yaşayış yerini seçmək; incəsənət, elm və ədəbiyyat əsərlərinin, əqli və ixtiraların fəaliyyətin qanunla mühafizə olunan digər nəticələrinin müəlliflərinin hüquqlarına sahib olmaq; digər əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına sahibdir.

Belə ki, qanunvericilik qabiliyyətli vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, qanunla qadağan edilməmiş hər hansı fəaliyyət subyektini seçmək hüquqlarını və müəyyən təminatlarını müəyyən edir.

Kiçik sahibkarlığın hüquqi mühitinin formalaşdırılması kiçik sahibkarlığa qanunla icazə verilən şüurlu şəkildə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan verən iqtisadi azadlıq, hüquq, təminat verən əvəzedilməz şərtidir. Eyni zamanda, qanunvericilik və normativ xarakterli aktlarda kiçik sahibkarlıq subyektlərinin təsərrüfat subyektləri, istehlakçılar (alıcılar), tərəfdaşlar qarşısında öhdəlik və vəzifələri, öhdəliklərin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsi üçün müxtəlif səviyyəli büdcələr müəyyən edilir.

Hüquqi mühitin formalaşdırılması sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı alındığı andan onların fəaliyyət subyektinin lisenziyalaşdırılmasından başlayaraq müflisləşmə prosedurlarına və mövcudluğuna xitam verilməsinə qədər kiçik sahibkarlığın inkişafı yolunda duran bir çox problemləri həll edir. Kiçik sahibkarlığın gələcək inkişafına böyük maneə qanunvericilik aktlarının birbaşa fəaliyyət aktı olmaması və onların həyata keçirilməsi üçün icra hakimiyyəti

orqanları tərəfindən sistematik olaraq dəyişdirilən bir çox qanunvericilik aktları (təlimat, sərəncam, məktub, göstəriş) müəyyən edilmiş, əlavə edilmişdir, buna görə də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qərarına gələn vətəndaşların onları başa düşməsi və praktikada rəhbər tutması çətindir. Bu istiqamətdə ilk addım 1992-ci ilin dekabrında qəbul edilmiş “Sahibkarlıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu olmuşdur. Qanun ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmiş, sahibkarlıq subyektlərinin vəzifə və hüquqlarını, onun dövlət tərəfindən mühafizə edilməsi və həvəsləndirilməsinin üsullarını, sahibkarların dövlət orqanları ilə münasibətlərini ehtiva etmişdir.

Kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün *“Kiçik sahibkarlığa dövlət yardımı haqqında”* Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 4 iyun tarixli Qanununun qəbulu və həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət daşımışdır. Sahibkarların öhdəliklərini icra edir, onlara dövlət orqanları tərəfindən təminatlar təklif edir. 1999-cu il sentyabrın 1-də müəyyən qeyd-şərtlərlə Azərbaycanın iqtisadi konstitusiyası adlandırılıla bilən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təsbitləşdirir, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər arasında münasibətləri tənzim edir, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi formalarını yaxşılaşdırır.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq, sahibkarlığa maliyyə-kredit dəstəyi maraqlı təşkilatları cəlb etməklə Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Fondu tərəfindən həyata keçirilir. Sahibkarlığa dövlət dəstəyi fondları ilə maliyyə təminatı hər il bütün səviyyəli büdcələr, habelə dövlət və bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsaitlər, fondların öz fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər, fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü ayırmaları, habelə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyə təminatının təşkili; xaricilər də daxil olmaqla, qiymətli kağızların emissiyasından və yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlər, habelə kiçik sahibkarlıq subyektlərinə müsabiqə əsasında ayrılmış güzəştli kreditlər üzrə faizlər tərtib olunur.

Bütün səviyyələrdə kiçik sahibkarlığa dəstək fondları kiçik müəssisələrin maliyyələşdirilməsi üçün aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirir:

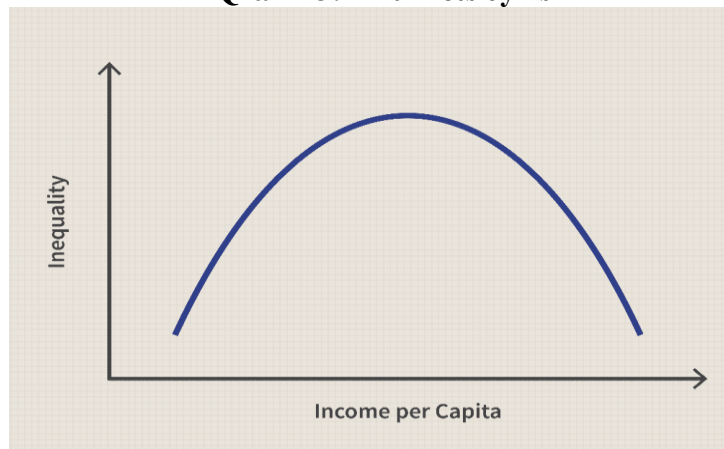
- Müxtəlif ölkələrdə mövcud olan bütün yuxarıda qeyd olunan tendensiyaları nəzərə alaraq, Azərbaycan beynəlxalq standartlara uyğun olaraq mövcud normativ-hüquqi bazanı təkmilləşdirməli, habelə xarici və ilk növbədə, kiçik biznesin inkişafı üçün uzunmüddətli plan hazırlamalıdır.

Müasir iqtisadi infrastrukturunu onsuz təsəvvür etmək mümkün olmayan real sektor adlanan mürəkkəb orqanizmin növbəti həyati hissəsi nəqliyyatdır. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sistemini tənzimləyən əsas hüquqi sənədlərdən biri də 11 iyun 1999-cu il tarixli “Nəqliyyat haqqında” Qanundur.

Bu Qanun nəqliyyatın fəaliyyətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir.

Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində 3 əsas - sosial, ekonomik və ətraf mühit anlayışlarını özündə ifadə edən “Kuznets əyrisi”nə nəzər yetirək. İqtisadçı qeyd edir ki, ölkədə adambaşına düşən gəlir artdığı zaman ekoloji həssaslıqlar artacaq, ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olacaqdır.

Qrafik 3: “Kuznets əyrisi”

Mənbə: <https://www.investopedia.com/terms/s/simon-kuznets.asp> (09.10.2021)

Bu qrafikdə “Y” ordinat oxu boyunca bərabərsizlik, ətraf mühitə dəyən zərər əks olunursa, “X” absis oxu boyunca adambaşına düşən gəlir artımı təsvir olunur (Aliyev E., Aslanlı K, 2015: s.48,49).

İqtisadiyyatın real sektoru daim dövlətin ciddi nəzarəti altında olmalı və müvafiq normativ hüquqi aktlarla tənzimlənəlməlidir.

1.3. Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı iqtisadi inkişaf meyilləri

Dövlətimiz Dünya Bankına 1992-ci ildə üzv olmasına baxmayaraq, bu təşkilat Dövlət Neft Fondunun yaradılmasında və onun inkişafında, eyni zamanda kənd təsərrüfatı torpaqlarının özəlləşdirilməsində vacib rola malik olmuşdur. İFC-nin isə 1995-ci ildə üzvü olmuşuq. Bir çox sahələrdə - kənd təsərrüfatı sahəsində, suvarma, maliyyə sahəsi, ətraf mühit və s sahələrdə dəyəri 365 milyon dollar olan 16 layihəyə rəhbərlik edir. 1995-ci ildən turizm, qida, enerji sahələrində öz mənbələrindən 198 milyon, sindikasiya vasitəsilə 104 milyon dollar kreditlə təmin etmişdir (Kalaycı İ., 2013: s.43).

İFC bundan əlavə olaraq, ticarətin də maliyyələşdirilməsi məqsədilə 80 milyon dollar ticarətə dəstək olmuş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri üçün 250 milyon dollar ayırmışdır. 2016-cı ildə isə İFC infrastruktur, istehsal sahələri və maliyyə xidmətləri sahəsinə 473 milyon dollar sərmayə qoydu (“https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/region_ext_content/ifc_external_corporate_site/europe_and_central_asia/resources/ifc_in_azerbaijan_fact_sheet”).

Həmin dövrdə yoxsulluğa qarşı mübarizə dövlətin milli siyasətində prioritet məsələ olduğundan Azərbaycan hökuməti ölkənin yoxsulluğun azaldılması strategiyası çərçivəsində qlobal MİM-lərə nail olmağın mümkün olduğunu müəyyən etmişdir. Bu məqsədlə 2003-2005-ci illərdə “Azərbaycan Respublikasında Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (YAİİDP) qəbul edilmişdir. YAİİDP iqtisadi inkişafın məqsədlərinə nail olmaq və yoxsulluğun azaldılması üçün altı əsas strateji məqsəd qeyd etmişdir. Gəlir imkanlarının artması üçün əlverişli şəraitin yaradılması; makroiqtisadi sabitliyin qorunması; əsas səhiyyə və təhsil xidmətlərinə çıxışın keyfiyyətinin və bərabərliyinin artırılması; infrastrukturun yaxşılaşdırılması (suvarma, yollar, kommunal xidmətlər, kommunikasiyalar, və s.); əhəlinin həssas qruplarının daha səmərəli müdafiəsini təmin etmək üçün mövcud sosial müdafiə sistemində islahatların icrası; məcburi köçkünlərin və qaçqınların yaşayış şəraitinin və imkanlarının yaxşılaşdırılması.

YAİİDP aşağıdakı prioritet sahələri əhatə etmişdir:

- iqtisadi inkişaf və məşğulluğun artırılması;

- sosial siyasət və insan potensialının inkişafı;
- regional siyasət və infrastrukturun inkişafı;
- institusional islahatlar və potensialın gücləndirilməsi (Ələkbərov U., 2017: s.192).

Aydındır ki, MİM və YAİİDP-in ümumi məqsədi var - yoxsulluğun azaldılması, halbuki YAİİDP-də müəyyən edilmiş strateji məqsədlər və prioritet istiqamətlər bir çox cəhətdən MİM-in ideologiyası ilə uzlaşaraq, tam inteqrasiya və nailiyyətlərə nail olmaq üçün əsas olub (“Voluntary National Review”, 2017).

İlk növbədə qeyd edirik ki, MİM (Milli İnkişaf Meyilləri)-lər dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə rəsmi şəkildə tanınıb və geniş şəkildə yayılıb, yoxsulluqla mübarizə üzrə fəaliyyət üçün yeni təkan rolunu oynayır.

MİM-lərin uyğunlaşdırılması BMTİP, DB və BVF-nin Azərbaycandakı ofisləri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində, maraqlı dövlət qurumları, tədqiqat institutları və vətəndaş cəmiyyəti ilə məsləhətləşmələr yolu ilə həyata keçirilib. Strategiya sənədində irəli sürülən siyasət təkliflərinin layihələri müxtəlif milli və regional seminarlarda müzakirə olunub. Nəticədə, məqsədlərin əsas sayı saxlanılıb, bəziləri isə qlobal MİM-lərin konseptual yanaşmasını saxlamaqla, yerli reallıqlar və spesifikasiyalar nəzərə alınmaqla yenidən formalaşdırılıb. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirmiş, həmçinin MİM-lərə nail olunmasına nəzarət etmişdir (<https://sdgs.un.org/search?keyword=azerbaijan>).

MİM-lərə nail olunmasında və yoxsulluğun azaldılması sahəsində siyasətin tənzimlənməsində “Yaşayış minimumu haqqında”, “Sosial müavinətlər haqqında”, “Əmək pensiyaları haqqında”, “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları mühüm rol oynamış, əhalinin sayı” 2000-ci ildən sonrakı dövrdə qəbul edilmişdir.

2008-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında 2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf” ikinci Dövlət Proqramı (SPDR) qəbul edilib və bu proqramda ölkə üçün uyğunlaşdırılmış MİM-lər tam inteqrasiya olunub. YAİİDP-nin strateji məqsədləri tam metodoloji davamlılıq prinsiplərinə riayət etməklə YAİİDP-nin məntiqi davamı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2000-2014-cü illər ərzində ölkədə əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənən makroiqtisadi vəziyyətin MİM-lərə nail olunması prosesinə mühüm təsir göstərmişdir. Beləliklə, ölkə ÜDM-i təqribən 12,5 dəfə artaraq 58,98 milyard manat, qeyri-neft ÜDM-i isə 11,7 dəfə artaraq 33,0 milyard manatdan çox olmuşdur (<https://nk.gov.az/media/files/b7d91bdbad8f2ea926c72f8adda753ee.pdf>).

Ölkəyə qoyulan investisiyaların həcmi 19,4 dəfədən çox artaraq 193,0 milyard ABŞ dolları təşkil edib ki, bunun da 53,0 faizi yerli investisiyalardır.

2000-2014-cü illərdə isə daxili investisiyalar 31,5 dəfə artmış və onların milli iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilmiş investisiyaların ümumi həcmində xüsusi çəkisi 35,7 faizdən 58,1 faizə yüksəlmişdir. Qeyd edə bilərik ki, 2019-cu ildə 17184,3 milyona yaxın investisiya əsas kapitalla qoyulmuşdur, 2,3% azalma müşahidə edilmişdir. Əsas səbəb isə neft-qaz sahəsinə az investisiyaların qoyulması oldu. (<https://nk.gov.az/media/files/b7d91bdbad8f2ea926c72f8adda753ee.pdf>).

Makroiqtisadiyyatın dinamik inkişafı işsizliyin azalmasına, inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanmasına, o cümlədən minimum sosial standartların və əhalinin gəlirlərinin bir neçə dəfə artmasına şərait yaratdı. Ölkədə MİM-in nailiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi BMTİP-in dəstəyi ilə hazırlanmış iki milli hesabatda (2005, 2015) təqdim edilmişdir. Proqram sənədlərinin təhlili və milli hesabatların məlumatlarına əsasən, Azərbaycanda MİM-lərə nail olunması istiqamətində irəliləyiş aşağıdakı kimi olmuşdur.

Ölkənin inkişafının xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, ifrat yoxsulluğun aradan qaldırılması və əhalinin aşağı gəlirlərinin azaldılması əsas prioritetlər kimi seçilib. Yoxsulluğun səviyyəsi müəyyən edilmiş yaşayış minimumu ilə müəyyən edilirdi. Tərifinə görə, gəliri yaşayış minimumundan aşağı olan şəxs kasıb sayılır.

Məqsəd yoxsulluğun səviyyəsini iki dəfə azaltmaq idi və bu hədəfə 2006-cı ilin sonuna qədər vaxtından əvvəl nail olundu. Ölkədə mütləq yoxsulluğun səviyyəsi 2001-ci ildəki 49,0%-dən 2015-ci ildə 4,9%-ə qədər azalmış, ifrat yoxsulluq isə inanılmaz həddə (<0,1) enmişdir. Məşğulluğun artması yoxsulluğun azaldılmasına çox kömək etdi. 2004-2014-cü illər ərzində ölkədə 1 milyon 365 min yeni iş yeri

açılmışdır ki, bu da işsizliyin azalmasına səbəb olmuşdur (<https://nk.gov.az/media/files/b7d91bdbad8f2ea926c72f8adda753ee.pdf>).

Minilliyin İnkişaf Məqsədi kimi gender bərabərliyinin özü bütün MİM-lərə nail olmaq üçün açaqdır. Bunu dərk edərək, 1 və 5-ci Məqsədlər 2005-ci ildə gender ölçüsünü daxil etdi və onları xüsusilə qadınlar və gənclər üçün tam, məhsuldar və layiqli məşğulluq və reproduktiv sağlamlıqdan hamılıqla istifadə etmək hədəfləri ilə tamamladı. Gender perspektivinin daxil edilməsi bütün MİM-lər üçün tələbdir (Azerbaijan Republic: Poverty Reduction Strategy Paper Progress Report, 2004).

Azərbaycanda gender bərabərliyi sahəsində müəyyən irəliləyişlər qeydə alınıb. Beləliklə, orta və ali təhsil sistemində gender bərabərliyinə nail olunub, 15-24 yaş arası savadlı qadınların xüsusi çəkisi 100% təşkil edib. Qadınlar arasında orta məktəb tələbələri 67,4%, ali məktəb tələbələri 48,5%, aspirantlar 52,5%, doktoranturada təhsil alanlar 48,0% təşkil edib. Təhsilin bütün səviyyələrində gender bərabərliyi indeksi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Milli MİM-lərin və analığın və uşağın mühafizəsi üzrə dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi prenatal və postnatal dövrdə hamilə qadınlara və körpələrə xidmətlərin göstərilməsini artırmış, bu da ana ölümünü iki dəfədən çox azaltmışdır.

Hər 100 000 diri doğuşa düşən ana ölümü səviyyəsi 2007-ci ildəki 37,6-dan 2015-ci ildə 14,4-ə qədər azalmışdır. Bundan əlavə, ixtisaslı tibb işçilərinin iştirak etdiyi doğuşların xüsusi çəkisi 2000-ci ildəki 92,1%-dən 2015-ci ildə 99,8%-ə yüksəlib ki, bu da ana ölümünün azalmasına səbəb olub.

Ekoloji davamlılığın təmin edilməsi də mühüm məqsəddir. Azərbaycan Respublikasında ekoloji siyasətin strateji məqsədi indiki və gələcək nəsillərin artan tələbatını ödəmək üçün təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməkdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra üç ekoloji məcəllə və 40-dan çox ekoloji qanun qəbul edilmiş, ölkə 20-dən çox beynəlxalq konvensiya və sazişə qoşulmuşdur. Ölkənin ekoloji dayanıqlığını xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri də mühafizə olunan təbiət ərazilərinin ərazilərindəki dəyişikliklərin dinamikasıdır. Bunlara təbii komplekslərin və biomüxtəlifliyin qorunması məqsədi ilə qoruqlar, milli parklar, yasaqlıqlar və digər kateqoriyalı torpaqlar daxildir (Ələkbərov U, 2017: s.141-142).

Biznesin həyata keçirilməsində böyük şirkətlərin dayanıqlı inkişaf strategiyaları daxilində iqtisadi və siyasi güclərinə, məqsədlərinə görə ikili xarakter daşıyırlar. Şirkətlər mənfəətlərini artırmağa davam etdikcə, istifadə olunan mənbələrin çirklənməsi daha da artır. Təbii ki, bu amil obyektiv olaraq dayanıqlı inkişaf ilə bir növ ziddiyət təşkil edir. Ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalına keçməklə yanaşı, ətraf mühitə dəyən zərəri minimuma endirmək olduqca vacib məsələdir (Данилова-Данильяна В. И., Пискуловой Н. А., 2015).

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2000-2014-cü illərdə xüsusi mühafizə olunan təbiət torpaqlarının sahəsi iki dəfədən çox artaraq ölkə ərazisinin 10,3%-ni, o cümlədən milli parklarla birlikdə 3,7 faizini təşkil edir.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri 893 min hektar, o cümlədən 9 milli park, 11 dövlət qoruğu və 24 dövlət qoruğu təşkil etmişdir (Progress report on Millennium Development Goals, 2015).

Tərəqqi məqsədi ilə qlobal əməkdaşlığın inkişafı dövlətin qarşısında duran strateji vəzifə kimi müəyyən edilir. 2000-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının bütün sahələrində, o cümlədən donor missiyasında mühüm uğurlar əldə etmiş və inkişaf naminə qlobal tərəfdaşlığa öz töhfəsini vermişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan Afrika, Asiya və Latın Amerikasının 40-dan çox ölkəsinə yardım göstərərək resipiyent ölkədən donor ölkəyə çevrilir. 2011-ci ildə Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Azərbaycan Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi - AİDA ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq əsasında dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində yoxsulluğun azaldılması, elm və mədəniyyətin, səhiyyənin inkişafı üzrə proqram və layihələri dəstəkləyir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNİN SOSİAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Dağlıq-Qarabağ və işğaldan azad edilmiş ərazilərinin müstəqillik dövrünədək olan dövr üzrə statistik təhlili

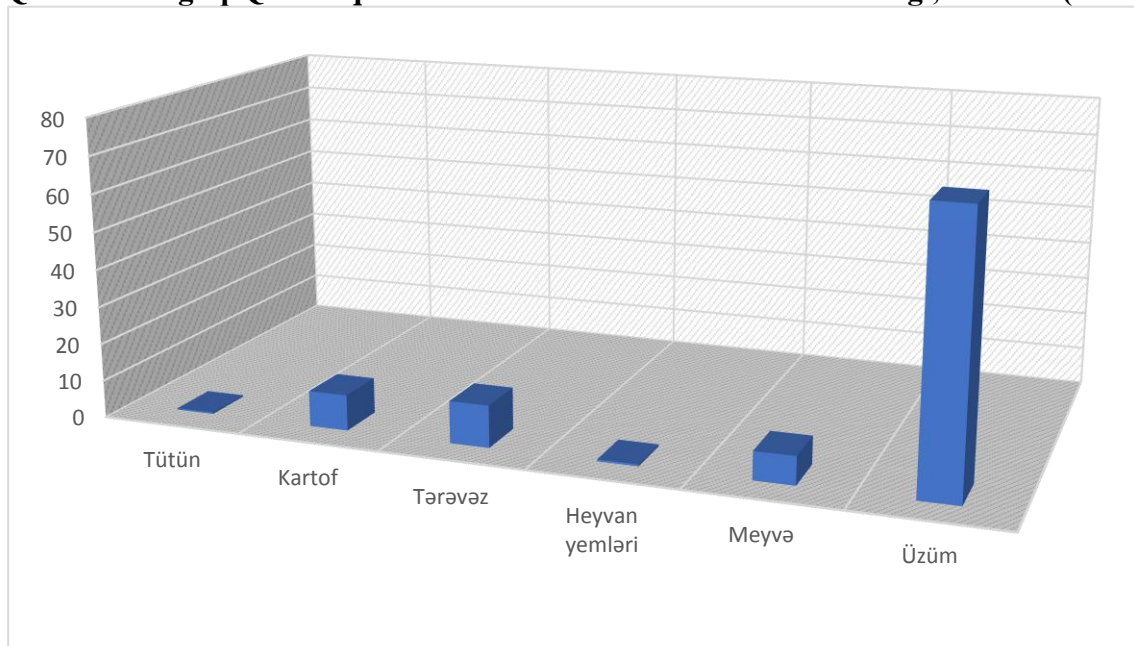
Azərbaycan xalqı öz tarixinin ən yaddaqalan və parlaq dövrlərindən birini yaşayır. Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandan İlham Əliyevin strateji və uzaqgörən başçılığı ilə bir vaxtlar nağıl kimi görünən bir həqiqəti bərqərar edərək, işğal edilmiş yerlərdən didərgin düşmüş insanların uzun illər boyu davam edən heyranlığına son qoyub.

Artıq 27 ildir ki, Azərbaycandan ayrı düşmüş, adı bütün Azərbaycanın yaddaşında qalan bu rayonların iqtisadi potensialından yazmağın vaxtı çatıb. Hər gün yeni torpaqların azad edilməsi ilə bağlı xoş xəbərlər gəlir. Təbii ki, bu bölgələrin azərbaycanlılara tarixi və mədəni əhəmiyyəti istənilən iqtisadi dəyərdən qat-qat yüksəkdir. Son hadisələr bunu sübut etdi.

1923-cü ilin 7 noyabr tarixində yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 1988-ci ildə 4,4 min. kvadrat kilometr ərazisi və 180,2 min nəfər əhalisi olmuşdur. Əhalinin 48 faizini şəhər, 52 faizini isə kənd əhalisi təşkil etmişdir. 1923-cü ildə isə əhalinin sayı 158 min nəfər təşkil etmişdir ki, bunun da 4 faizi (7 min nəfəri) şəhər, 96 faizi (151 min nəfəri) isə kənd əhalisinin payına düşmüşdür. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində tarixən kənd təsərrüfatı və bir çox sənaye məhsulları istehsal edilmişdir. 1980-1988-ci illərdə əsas sənaye məhsulları üzrə 41,9-74,1 min kvt. saat elektrik enerjisi, 780-1136 min ədəd lyüminiset lampalar üçün işıqlandırma hissələri, 6,3-10,1 min ton tikinti üçün əhəng, 94-131 ton xam ipək, 98-131 ton ayrılmış ipək, 14,9-16,5 milyon poqon metr sərt ipək parçalar, 4181-4515 min cüt ayaqqabı, 885-936 ton heyvan yağı, 652-1018 ton yağlı inək və qoyun pendiri, 631-1946 min dal üzüm çaxırını və 44-94 min dal konyak istehsal edilmişdir (Yadigarov T.A., 2021).

Ümumilikdə əkin sahələri 1987-ci ildə 1960-cı illə müqayisədə 31,4 faiz və yaxud 27,7 min hektar azalaraq 60,5 min hektara düşmüşdür ki, bunun da 22,7 min hektarını taxıl bitkiləri üzrə torpaq sahələri təşkil etmişdir. Statistik məlumatlara əsasən keçmiş SSRİ dövründə Dağlıq-Qarabaq ərazisində 1 hektar torpaq sahəsindən 19,6 sentner tütün, 76 sentner kartof, 164 sentner tərəvəz, 31,3 sentner meyvə, 82,5 sentner üzüm, 66 sentner heyvan yemləri və 21,3 sentner taxıl istehsal edilmişdir. 1965-1987-ci illər üzrə Dağlıq-Qarabaq ərazisində ən yüksək taxıl istehsalı 1976-1980-ci illərdə (orta hesabla ilə 61,8 min ton), 1981-1985-ci illərdə (orta hesabla ilə 64,4 min ton) və 1985-ci ildə (68,2 min ton) olmuşdur. 1987-ci ildə isə 48,3 min ton taxıl istehsal edilmişdir. Həmin ildə orta hesabla 0,4 min ton tütün, 9,5 min ton kartof, 11,2 min ton tərəvəz, 0,5 min ton heyvan yemləri, 7,5 min ton meyvə, 71,9 min ton isə üzüm istehsal edilmişdir. Əkilmiş meyvə-giləmeyvə sahələri 1987-ci ildə 3139 hektar təşkil etmişdir. Həmin ildə giləmeyvə sahələrində bir hektar torpaq sahəsinin məhsuldarlığı 31,3 sentner olmaqla, orta hesabla meyvə-giləmeyvə üzrə ümumi məhsul istehsalının həcmi 7,5 min ton olmuşdur. 1987-ci ildə 11,3 min hektar ərazidə üzüm sahələri əkilmiş və hər hektardan məhsuldarlıq 82,5 sentner olmaqla ümumi məhsul istehsalı 71,9 min tona çatdırılmışdır (Yadigarov T.A., 2021).

Qrafik 4: Dağlıq-Qarabaq ərazisində əkin sahələrinin məhsuldarlığı, min ton (1976-1987)

Mənbə: <https://yesiligidir.com/haber/detay/27788> (09.03.2022) məlumatları əsasında “müəllif tərəfindən” tərtib edilmişdir.

2020-ci ilin bütün dünya ölkələri üçün çətin olacağı hamıya məlum idi. Qlobal iqtisadi böhran olan pandemiyalar əksər ölkələrin iqtisadi vəziyyətinə ciddi təsir göstərərək, ölkələri genişmiqyaslı siyasətləri təxirə salmağa və xərcləri balanslaşdırmağa məcbur edib.

Lakin işğaldan azad edilmiş ərazinin tarixi-mədəni dəyəri ilə bərabər, əlvan iqtisadi potensialı da var. Qeyd olunan ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması ilə yaradılan yeni iqtisadi dəyər isə tərəddüdsüz və xüsusi maliyyə gərginliyi olmadan Azərbaycanın çəkdiyi bütün maliyyə xərclərini dəfələrlə üstələyir və bundan sonra da olacaq.

İşğal edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialının başlıca göstəricilərinə diqqət yetirildikdə Qarabağ və onun ətrafı, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və Ağdam (rayon mərkəzinin və ərazisinin əksər hissəsi) artmaqdadır. Füzuli (rayon mərkəzinin və ərazisinin böyük hissəsi) inzibati ərazisi 1989-cu ildən 1993-cü ilə qədər Ermənistan tərəfindən işğal olunub və işğaldan sonra talan və səmərəsiz istismar nəticəsində rayon infrastrukturunu sıfıra enib. Ona görə də gələcək bərpa işləri ümumi infrastrukturun (yol, qaz, su, işıq, telekommunikasiya) və əsas yaşayış şəraitinin yaradılmasından başlamalı, sonra isə iqtisadi inkişaf layihələrinə keçilməlidir. Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətindən sonra bölgədə daha çox diversifikasiyalaşma görə biləcəyik. Təbii ki, yükdaşımalarının sayı daha da artacaqdır (<https://ereforms.gov.az/az/video/azad-olunmus-erazilerdeki-strateji-layiheler-olkenin-xarici-ticaretinde-boyuk-rol-oyunayacaq-a-satici-225>).

İşğal olunmuş ərazilərdə müxtəlif təbiət abidələri, nadir flora və fauna var. İşğal altında olan Kiçik Qafqazın dağlıq rayonu Azərbaycanın ən böyük meşə sahəsidir. Rayonun ümumi meşə sahəsi təqribən 246,7 min hektardır ki, bunun da 13197 hektarı qiymətli meşə sahəsidir. Ölkəmizin xüsusi mühafizə olunan təbiət sahələrinin ərazisi hazırda 890 min hektara çatır ki, bunun da 42 min 997 hektarı erməni işğalçılarının işğalı altında idi. Kiçik Qafqazın işğal olunmuş ərazilərində təbii landşaftı, nadir flora və faunayı qorumaq üçün çoxlu qoruq və yasaqlıqlar yaradılmışdır. Onların arasında Bəsitçay qoruğu və Laçın qoruğu var. Bəsitçay

qoruğu 1974-cü ildə Azərbaycanın cənub-qərbində, bu yaxınlarda işğaldan azad edilmiş Zəngilan ərazisində, eyni adlı dərədə qurulmuşdur. Qoruğun ərazisi 107 hektardan ibarətdir. Burada qorunan obyekt şərq çinarlardır. Çayın boyu 12 km-ə çinar meşəsi uzanır. Qoruqda olan ağacların 500 yaşı var, şərq çinarları isə “Qırmızı kitab”a daxil edilib (<https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/ısgal-olunmus-erazilerin-azad-edilmesi-azerbaycan-iqtisadiyyatina-ne-ved-edir-193>).

Laçın qoruğu 1961-ci ildə Azərbaycanın işğal altında olan Laçın rayonunda yaradılıb. Sahəsi 21,4 min hektardır. Qoruqda çöl donuzu, dağ keçisi, cüyür, kəklik qorunurdu. Eyni zamanda, Qarabağdakı Şuşanın füsunkar təbiəti turistləri cəlb edir. Azərbaycanın Şuşa rayonunda bitən yeganə xarıbülbül Qarabağın simvoludur.

Aqrar sektorda hökumətin milli dəstək siyasətlərinə, o cümlədən azad edilmiş ərazilərdə aqrobiznes sahəsinə sərmayə qoyuluşunu təşviq edən siyasətlərə müəyyən düzəlişlər tələb olunacaq. Bu yolla yerli istehsalın, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının və ticarətinin inkişafı üçün mövcud dəstək və təşviq siyasəti həyata keçirilir. Bunun müqabilində azad edilmiş ərazinin bu sahələri ilk növbədə bərpa edilməlidir.

Cədvəl 2: Qarabağ və digər rayonların əkin sahələrinin strukturu, ha (1980)

Region	Taxıl	Pambıq	Tütün	Kartof, bostan,	Meyvə və giləmeyvə	Üzüm	Cəmi sahə
Qarabağ	37,776	-	198	1317	1,701	11,211	52,203
Ağdam	7,660	7,565	-	259	287	13,042	28,813
Cəbrayıl	8,995	-	-	144	48	6,570	15,757
Füzuli	13,214	600	-	201	76	14,148	28,239
Kəlbəcər	-	-	660	6	-	-	666
Qubadlı	3,401	-	589	88	91	997	5,166
Laçın	3,852	-	83	63	175	-	4,173
Zəngilan	1,929	-	359	61	57	2,391	4,797
Cəmi sahə	76,827	8,165	1,889	2139	2,435	48,359	139,814
Ölkə üzrə cəmi sahəyə nisbəti, %	14.3	2.7	11.6	10.9	1.8	24.7	7.7

Mənbə: <https://agroconomics.az/az/article/34/ısgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/> (03.11.2021)

Dövlət Statistika Komissiyasının rəsmi məlumatlarına görə, 1980-ci illərdə ərazidə 139,8 min hektar sahədə əkin aparılıb. Məhsulun strukturunda taxıl sahələri

və üzümlüklər üstünlük təşkil edirdi. Əkin sahəsinin 55 faizi dənli bitkilərin, 35 faizi isə üzüm bağlarının payına düşüb (<https://agroecomomics.az/az/article/34/ısgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>).

1980-ci illərin statistikasına və Ağdam və Fizuli ərazilərindəki faktiki boş ərazilərə əsaslanaraq, uzun müddət ərzində bu ərazilərdə 232,8 milyon hektar sahədə əkin aparılacağı təxmin edilir. 1980-ci illərdə ərazini taxıl və üzüm tuturdu. Həmin dövrdə ölkə üzrə taxıl istehsalının 13,9 faizi, üzüm istehsalının 25,5 faizi Qarabağ və onun ətraf rayonlarının payına düşürdü.

Cədvəl 3: Qarabağ və digər rayonların bitkiçilik məhsullarının istehsalı, min ton (1980)

Region	Taxıl	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan	Meyvə və giləmeyvə	Üzüm
Qarabağ	100.1	-	0.3	2.77	6.6	0.3	1.1	71.8
Ağdam	30.1	19.3	-	0.01	1.4	0.9	0.48	86.1
Cəbrayıl	20.1	-	-	0.01	0.5	0.3	0.03	42.0
Füzuli	31.9	1.5	-	-	0.6	0.5	0.05	100.8
Kəlbəcər	-	-	0.9	-	-	0.01	-	-
Qubadlı	6.7	-	2.1	0.06	0.01	0.1	0.01	2.9
Laçın	3.0	-	0.1	0.05	0.4	0.02	0.02	0.0
Zəngilan	4.6	-	1.3	0.06	0.1	0.05	0.04	16.3
Cəmi sahə	196.5	20.8	4.7	2.96	9.61	2.18	1.73	319.9

Mənbə: <https://agroecomomics.az/az/article/34/ısgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/> (03.11.2021).

Hazırda yerli taxılçılığın və üzümçülüyn faktiki inkişaf dinamikasını nəzərə alsaq, rayonun taxılçılıq və üzümçülükdə payının təxminən eyni olacağı gözlənilir. Bundan əlavə, Qubadlı, Zəngilan və rayonlarında ənənəvi becərilən tütün, Ağdam və Füzuli rayonlarında pambıq, Cəbrayıl, Ağdam, Zəngilan, Ağdərə və Füzuli rayonlarında üzümçülük becərilir, bərpası nəzərdə tutulur.

Rayonda ənənəvi əkin sahələrinin bərpası ilə yanaşı, tərəvəz, kartof, yem və bostan bitkilərinin əkinini genişləndirmək üçün böyük imkanlar var. Yüksək əlavə dəyər yaratmaq, emal sənayesini xammalla təmin etmək və ixrac imkanları baxımından bu rayonlarda yetişdirilən meyvələrin inkişafına xüsusi diqqət yetiriləcəyi gözlənilir.

Milli Statistika Komissiyasının məlumatına görə, 1980-ci illərdə ərazidə 321 min iribuynuzlu mal-qara və 1,1 milyon baş xırdabuynuzlu mal-qara var idi.

Uzunmüddətli perspektivdə bu rəqəm müvafiq olaraq 430 min inək və 1,6 milyon xırda inəyə çata bilər (<https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>).

Ölkənin ümumi heyvan populyasiyasında heyvan sayının payına nəzər saldıqda, məcburi köçkünlərin azad edilmiş ərazilərə öz təsərrüfatları ilə qayıtdıqlarını nəzərə alsaq, bu rəqəmin təxminən 14,7%-ni təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır, iri və xırda buynuzluların sayının 17,5%-ni təşkil edir. 1980-ci illərdə bu nisbət iribuynuzlu mal-qara üçün müvafiq olaraq 16,2%, xırdabuynuzlu mal-qara üçün isə 19,3% olmuşdur.

Cədvəl 4: Qarabağ və digər rayonlarda heyvanların baş sayı, min baş (1980)

Region	İribuynuzlu heyvanlar cəmi	Xırdabuynuzlu heyvanlar cəmi
Qarabağ	95.6	264.3
Ağdam	44.4	191.8
Cəbrayıl	26.4	114.2
Füzuli	37.8	149.0
Kəlbəcər	31.9	97.4
Qubadlı	22.8	30.6
Laçın	43.0	224.8
Zəngilan	19.1	34.6
Cəmi sahə	321.0	1,106.7
Ölkə üzrə cəmi sahəyə nisbəti, %	16.2	19.3

Mənbə: <https://agroeconomics.az/az/article/34/iscaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/> (03.01.2021)

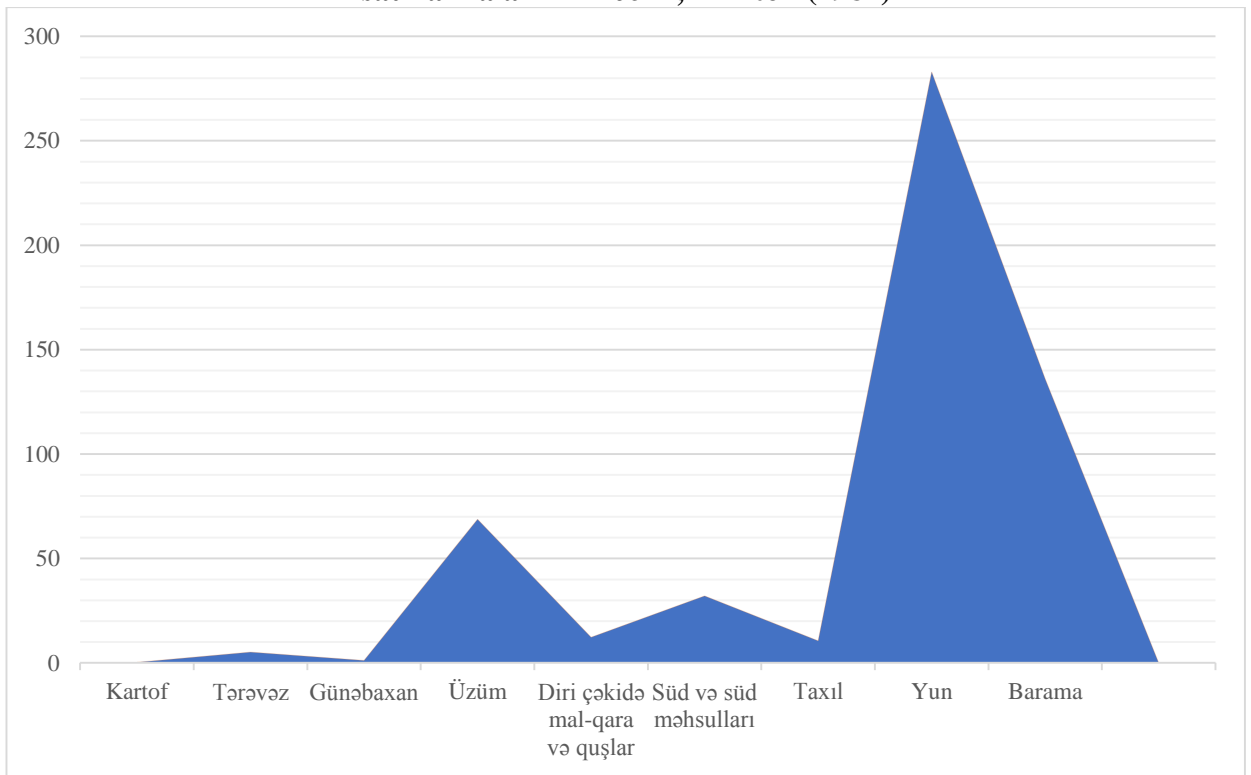
Kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalmalarının həcmi taxıl üzrə 1987-ci ildə 10,6 min ton, kartof üzrə 0,3 min ton, tərəvəz üzrə 5,2 min ton, günəbaxan üzrə 1,2 min ton, üzüm üzrə 68,8 min ton, diri çəkiddə mal-qara və quşlar üzrə 12,3 min ton, süd və süd məhsulları üzrə 32,1 min ton, yumurta üzrə 11,2 mln. ədəd, yun üzrə 283 ton, barama üzrə 136 ton təşkil etmişdir. Həmin tarixlərdə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağdan başqa işğal altında olan digər ərazilərində 97,4 min ton taxıl istehsal edilmişdir ki, bunun da 3 min tonu Laçın, 1,0 min tonu Kəlbəcər, 30,1 min tonu Ağdam 31,9 min tonu Fizuli, 20,1 min tonu Cəbrayıl, 6,7 min tonu Qubadlı, 4,6 min tonu Zəngilan rayonunun payına düşmüşdür.

Orta hesabla 190 min tondan çox taxıl istehsalı potensialına malik olan Qarabağ və işğaldan azad olunmuş ərazilərin əkin sahələrində müasir suvarma

sisteminə malik böyük təsərrüfatların olmamasına baxmayaraq, Ermənistanın kənd təsərrüfatı nazirinin açıqladığına görə Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında istehsal olunan və işğalçı ölkəyə aparılan taxılın həcmi hər il 150 min ton olmuşdur (Yadigarov T.A., 2021).

Heyvandarlığın inkişafı ölkəni süd və ət məhsulları ilə təmin etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, regionda təqribən 240 min ton süd və 45 min ton ət istehsalı gözlənilir ki, bu da regionun idxalın əvəzlənməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

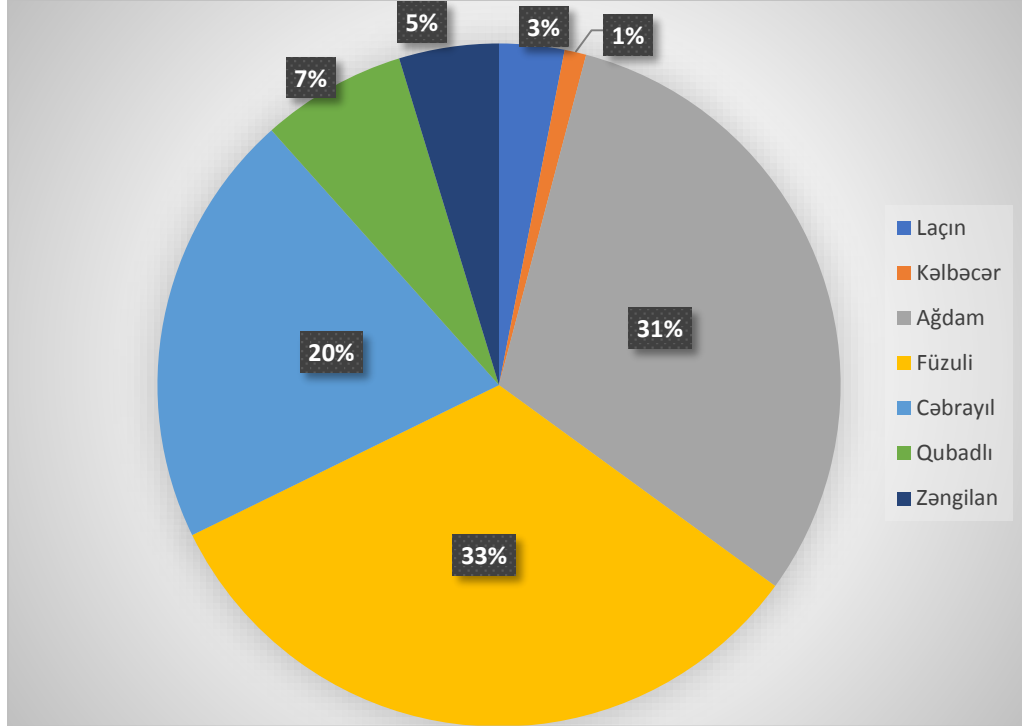
Qrafik 5: Qarabağ və digər rayonlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalmalarının həcmi, min ton (1987)

Mənbə: <https://yesiligdir.com/haber/detay/27788> (09.03.2022) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Həmin tarixlərdə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağdan başqa işğal altında olan digər ərazilərində 97,4 min ton taxıl istehsal edilmişdir ki, bunun da 3 min tonu Laçın rayonu, 1,0 min tonu Kəlbəcər, 30,1 min tonu Ağdam 31,9 min tonu Füzuli, 20,1 min tonu Cəbrayıl, 6,7 min tonu Qubadlı, 4,6 min tonu Zəngilan rayonunun payına düşmüşdür. Aşağıdakı şəkildə taxılın rayonlar üzrə bölgüsü qeyd olunmuşdur (bax: şəkil 4).

Şəkil 4: İşğal altında olan ərazilərdə taxıl istehsalının rayonlar üzrə bölgüsü, (1987)

Mənbə: <https://agrodata.az/az/list/bitkicilikumumi> (20.04.2022).

2.2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin kənd təsərrüfatı və sənaye üzrə potensial imkanlarının təhlili

Bu istiqamətdə artıq Azərbaycan hökuməti tərəfindən işğaldan azad edilmiş əraziyə “böyük qayıdış”ın təmin edilməsi üçün kompleks tədbirlər planının hazırlanması ilə çox mühüm əməli fəaliyyətə başlanılıb.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi, təşkilati, humanitar və s. təxirəsalınmaz məsələlərin həlli və bu istiqamətdə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi üçün lisenziyası olan dövlət qurumlarının rəhbərlərindən ibarət əlaqələndirici heyət yaradılmışdır (“Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı”).

Bundan əlavə, “Karabakh Revival Foundation” işğaldan azad edilmiş ərazilərdə müasir və düzgün yaşayışı təmin edəcək, bütün sahələrdə tikinti və bərpa işləri aparacaq, təhlükəsiz yaşayışı, səmərəli fəaliyyətini və davamlı inkişafı təmin edəcək.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunan videokonfransda deyib: (Prezident İlham Əliyevin sədrliyi, 2020) “Artıq iki aya yaxındır, müharibə başa çatıb. Amma görün nə qədər iş görülüb. Artıq bərpa

işlərinə başlanılıb ki, bu da onu göstərir ki, sözümdə, əməlimizdə heç bir fərq yoxdur. Biz dedik ki, azad olunandan sonra bu torpaqları tezliklə bərpa edəcəyik”.

Bu o deməkdir ki, artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inzibati nəzarətin bərpası, nəqliyyat, enerji və telekommunikasiya infrastrukturunun qurulması üçün lazım olan işlər aparılır. Qeyd olunan bu tədbirlər işğaldan azad edilmiş ərazidə tam məskunlaşma, bərpa və inkişaf fəaliyyətinə imkan verəcək.

Dövlət başçısı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının yenidən bərpa olunması və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar hökumətə də tapşırıqlar verib (Prezident İlham Əliyevin sərəliyi, 2020). Ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ilk növbədə hansı məhsulu əkmək lazımdır? Azad edilmiş torpaqda heyvandarlıq və həm də bitkiçilik üçün böyük potensial var. Bu ərazilərdə münaqişədən sonrakı ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpa edilməsi və inkişafı üzrə dünya təcrübəsi nəticəsində gözlənilən məhsul istehsalı da proqnozlaşdırılır.

Tədqiqat bu hissəsi sosial-iqtisadi sarsıntılardan, texnogen fəlakətlərin və silahlı münaqişələrin kənd təsərrüfatı istehsalına və ərzaq ticarətinin pozulmasına, investisiyaların azalmasına, torpaq və infrastrukturun deqradasiyasına regional və regional ərzaq təhlükəsizliyinə təsirini qiymətləndirir.

Teodosijeviçin “Silahlı Münaqişə və Ərzaq Təhlükəsizliyi” adlı məqaləsinə görə, kənd infrastrukturunun dağıdılması, mal-qaranın tələfatı, meşələrin qırılması, minaların geniş istifadəsi və miqrasiya münaqişə zamanı uzunmüddətli ərzaq təhlükəsizliyi problemləri yaradır. Bu problemlərin aradan qaldırılması münaqişədən sonrakı dövrdə dağıdılmış ərazilərdə kənd təsərrüfatının fəaliyyətinin bərpasını tələb edir. Bura əsgərlərin müvəqqəti olaraq tərxis edilməsi, minalardan təmizlənməsi və kəndlərin infrastrukturunun, əsas da suvarma sistemlərinin və yolların yenidən qurulması daxildir (Teodosijevic S.B., 2003: s.3).

“Silahlı münaqişələrin ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri” ilə bağlı araşdırmalar göstərdi ki, münaqişə adətən kənd təsərrüfatı istehsalının kəskin azalması ilə nəticələnir, bu da öz növbəsində aclığa və yeni qida mənbələri axtarışında çoxlu sayda insanın miqrasiyasına səbəb olur. Münaqişələr habelə ev təsərrüfatlarının gəlirlərini aşağı salır, kənd təsərrüfatına ciddi zərər vurur, bitkilərin genetik

ehtiyatlarının məhv olmasına, torpaqların deqradasiyasına, miqrasiya və ölüm isə kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin azalmasına səbəb olur (Zurayk R., Bahn R., Woertz E., 2018: s. 3).

Başqa bir araşdırmaya görə, Suriya və İraqdakı insidentdən sonra münaqişə zonalarından əhalinin kütləvi şəkildə xaricə getməsinə baxmayaraq, bu ərazilərdə əkin sahələri əvvəllər becərilməyən ərazilər üçün genişlənilib. Bunun əksinə olaraq intensiv becərilən torpaqların payı azalmışdır (Eklund L və b., 2017: s. 2).

İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı Avropa iqtisadiyyatını bərpa etmək üçün 1947-ci ildə ABŞ Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş Marşal Planı müharibədən sonrakı Qərbi Almaniya iqtisadiyyatının, habelə kənd təsərrüfatının bərpasını tələb edirdi. Qeyd olunan bölgələrdə ərazilərdə kənd təsərrüfatı istehsalının yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər aşağıdakı sahələri əhatə edirdi:

- 1) Taxılların, otlaqların və yem bitkilərinin məhsuldarlığını artırmaq;
- 2) Süd istehsalının artırılması və südün və digər təzə qidaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- 3) Heyvanların qidalanmasının səmərəliliyini artırmaq;
- 4) Məhsuldarlığı artırmaq üçün təsərrüfatda mexanizasiya işləri aparmaq.

Bu tədbirlərin nəticəsi olaraq müharibədən sonrakı Qərbi Almaniyada kənd təsərrüfatı istehsalı sənaye kimi olmasa da, tez artdı. Qeyd eliyək ki, bu yüksəliş əkin sahələrinin genişləndirilməsi ilə deyil, intensiv istehsal üsullarının tətbiqi ilə bağlıdır. Buna görə də 1953-cü ildə Qərbi Almaniyanın bütün torpaq sahəsinin təkcə üçdə biri əkin sahələri, dördüdə biri isə otlaqlardan ibarət idi (Schmidt H.G, 1995: s. 147-159).

Vyetnamda İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı ilk illərdə, gərgin qruplaşmadan əvvəl və 20 illik müharibədən sonra tətbiq edilən kənd təsərrüfatı siyasətinin nəticələri də münaqişədən sonrakı ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı təcrübəsi kimi öyrənilmişdir. Sorgunun nəticələrinə görə, münaqişə nəticəsində kəndə ciddi ziyan dəyib, 560 min hektar əkin sahəsi əkinsiz qalıb, 1,5 milyon mal-qara tələf olub. Münaqişə zamanı kənd əhalisinin əksəriyyəti kəndlərdən şəhərlərə və qəsəbələrə köçürüldü, nəticədə şəhərlərdə işsizlik artdı və kənd əməyinin

azalması ilə nəticələndi. Kənddə fermerlərin də sayı azalıb. Müharibədən sonra Vyetnam Kommunist Partiyasının əsas siyasət istiqaməti istehsalın bərpası, torpaq islahatı və müharibədən sonrakı digər problemlərin həlli olmuşdur (Dang T., 1995; s. 46).

Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları Şurası son 30 ildə münaqişələr və təbii fəlakətlərlə üzləşən Afrika, Asiya və Latın Amerikasının bir çox ölkələrində kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin bərpasını öyrənir. O, kənd təsərrüfatı sektorunun bərpası üçün atılan addımları aşağıdakı kimi təsnif etdi:

- 1) Kənd təsərrüfatı üzrə tədqiqat və təcrübə mərkəzinin yaradılması;
- 2) Toxum istehsalı və təchizatı sisteminin bərpası;
- 3) Kənd təsərrüfatının biomüxtəlifliyinin qorunması və bərpası;
- 4) İnstitusional potensialın və insan potensialının bərpası.
- 5) Gələcək münaqişələrə və fəlakətlərə qarşı davamlılığı artırmaq;
- 6) Yardım təşkilatlarının daha səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin etmək

(Varma S., Winslow M, 2005).

İşğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazisində kənd təsərrüfatının bərpa olunması və inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məsələsində hazırki dünya təcrübəsi ilə bərabər, bəzi konkret məqamları da nəzərə almaq lazımdır.

Əvvəla, Ermənistan Respublikası tərəfindən ərazimizin işğalına səbəb olan işğalçılıq müharibəsi “beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri”nə çətin ki əməl edilən terror aktı idi. Ona görə də işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan bütün insanlar bu ərazilərdən axırına kimi qovulub. Bundan başqa, işğal olunmuş ərazilərdə bütün mülki infrastruktur, habelə kənd təsərrüfatı infrastrukturu (anbarlar, fermalar, suvarma sistemləri, emal müəssisələri və s.) döyüş nəticəsində deyil, qəsdən tamamilə məhv edilib. İşğaldan sonrakı dövrdə bu ərazilərdə əkin sahələri istismara məruz qalmışdır (Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə Ermənistan və digər dövlətlər tərəfindən qeyri-qanuni məskunlaşdırılan və separatçı cinayətkar qruplar tərəfindən əkinçilik üçün istifadə edilən əkinlər şəklində təsərrüfatdakı heyvanlara yem verilir).

Digər tərəfdən, 1996-cı ildə Azərbaycanda aparılan uğurlu torpaq islahatı əkin sahələrinin kənd əhalisinə pulsuz verilməsi ilə nəticələndi və işğal olunmuş əraziləri

əhatə etmədi. Başqa sözlə desək, qarşıda duran vəzifə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması və aqrar sahədə bütövlükdə özəl sektorun fəaliyyətinə əsaslanan iqtisadi fəaliyyətin qurulmasıdır.

Beləliklə, münaqişədən sonrakı ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası üzrə dünya təcrübəsi və bütün sahələrdə kənd təsərrüfatının inkişafına ümumi tələbat nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində kənd təsərrüfatının bərpası aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Torpaq balansına əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazidə kənd təsərrüfatı bərpa edildikdən sonra 200 min hektardan çox torpaq sahəsi, o cümlədən 9 min hektara yaxın həyətyanı sahələr üçün istifadə ediləcək.

2. Lakin bu ərazilərdə əkin sahələrinin kataloqu, kartoqrafiyası, elektron məlumat bazası yoxdur, dövlət, yerli və ya şəxsi mülkiyyəti torpağa görə bölmür. Ona görə də işğaldan azad edilmiş ərazidə (o cümlədən yaşayış yeri daxil olmaqla) daşınmaz əmlakın vahid kadastr uçotu aparılmalı, dəqiq kadastr uçotu (keyfiyyət və kəmiyyət, uqodiyalar və kateqoriya üzrə) aparılmalı, torpaq kadastrı yaradılmalıdır. Torpaq kadastrı qurulmalı və bölgənin rəqəmsal topoqrafik xəritəsi yaradılmalıdır. Əkin sahələrinin, otlaqların və biçənəklərin ölçüsü haqqında dəqiq məlumat verilməli, rayonda kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması və torpaq islahatının aparılması üçün lazım olan məlumat bazası yaradılmalıdır.

3. Pestisidlərin tədqiqi və torpaqların kəmiyyət ölçüləri əsasında keyfiyyət göstəriciləri haqqında məlumatların əldə edilməsi azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün prioritetlərin müəyyən edilməsində mühüm məsələdir.

Həmçinin qeyd olunan ərazilərdə suvarma sistemlərinin qurulması potensialının, eləcə də ümumi suvarma imkanlarının dəqiq qiymətləndirilməsinə ehtiyac var. Bu ərazilərdə su ehtiyatlarının çox olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı və Təsərrüfat Təşkilatları İnstitutunun əməkdaşları 1988-ci ildə Milli İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutunda “Dağlıq Qarabağın iqtisadiyyatı: problemlər və perspektivlər” mövzusunda konfrans keçirmişlər (Nazirlər Şurası yanında İdarəetmə): “... *kənd təsərrüfatı başlıca olaraq dəmyə əkinçiliyə əsaslanır, kənd*

təsərrüfatı üçün yararlı sahələrin ümumi miqdarının 1/10 hissəsindən bir qədər çoxu suvarılan sahədir” (Səmədzadə Z.Ə., 1995: s.62).

Başqa sözlə, indiki ictimai müzakirələr işğaldan azad edilmiş ərazilərin digər ərazilərə nisbətən daha çox su ehtiyatına malik olduğunu göstərir, lakin tarixi fakt budur ki, bu ərazilərdə şəkər qamışı üstünlük təşkil edir.

Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı və onun ölkəmizin digər rayonlarından ayrılması regionun iqtisadiyyatı və əhalisi üçün çox ciddi problemlər yaratmışdır. Bu illər ərzində Dağlıq Qarabağ ərazisində fəaliyyət göstərən şirkətlərin əksəriyyəti Azərbaycanın regionundan gətirilən yanacaq, xammal və materiallarla təmin edilmiş, bir çoxları iri Bakı şirkətlərinin filialları kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1985-ci ildə Xankəndindəki iri ipək fabrikinə daxil olan barama üçün xammalın cəmi 8 faizini Dağlıq Qarabağ özü istehsal edirdi. Yerdə qalan digər 92% isə Azərbaycanın digər bölgələrindən gəlib. 1986-cı ildə Ermənistan Respublikası Dağlıq Qarabağ regionunda xarici iqtisadi əlaqələrin cəmi 0,3%-ni və idxalın 1,4%-ni, Azərbaycana ixrac isə 33,3%-ni təşkil etmişdir (<https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/isgal-olunmus-erazilerin-azad-edilmesi-azerbaycan-iqtisadiyyatina-ne-ved-edir-193>).

Torpaq və su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsindən, uçot sistemi qurulduqdan sonra, şübhəsiz ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması əsas vəzifədir. Bu baxımdan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatının bir çox müsbət tərəfləri var.

Ona görə də 1996-cı ildə MDB məkanında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda torpaq islahatı uğurla aparıldı. Bu təcrübə həm də azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatı üçün konseptual çərçivə rolunu oynayır. 1996-cı ildə aparılan islahatlarda torpaqların dəqiq inventarlaşdırılması aparılmadığından torpaqların dəqiq inventarlaşdırılması problemi yaransa da, buraxılan torpaqlarda ən son informasiya texnologiyaları əsasında elektron uçot sisteminin yaradılması imkanı var. 1996-cı ildə ölkənin digər bölgələrində aparılan torpaq islahatı da sosial ədalət prinsiplərinə uyğun idi, lakin islah edilmiş torpaqların daha kiçik bloklara bölünməsi iqtisadi səmərəliliyi aşağı saldı. Keçmiş təcrübəyə əsaslanaraq, torpaqların xüsusi

mülkiyyətə verilməsi zamanı minimum və effektiv tədbirlərin görülməsini təmin edən mexanizmlər indi işğaldan azad edilmiş ərazilərə tətbiq oluna bilər.

Cədvəl 5: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması üçün mümkün variantlar

1-ci variant. Mövcud torpaq islahatı təcrübəsinin tətbiqi	
Təsviri	Torpağın keyfiyyəti götürülməklə əkin yerləri pay torpaqları kimi pay almaq hüquqi olanlar (kənddə yaşayan bütün ev təsərrüfatları) arasında bölünür.
Üstünlüyü	Bu sahədə təcrübə olduğundan islahatı asanlıqla həyata keçirmək mümkündür.
Çatışmazlığı	Əkin sahələri kiçik hissələrə parçalanır.
2-ci variant. İcma əsaslı ailə-kəndli təsərrüfatlarının yaradılması	
Təsviri	Torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla kənd yerlərində yaşayan əhali üzrə adambaşına torpaq payları müəyyən edilir. Sonra torpaq sahələri torpağın minimal səmərəli ölçüsü nəzərə alınmaqla iri bloklar üzrə olmaqla icmalar kimi yaradılan ailə-kəndli təsərrüfatları qrupuna verilir.
Üstünlüyü	Torpaqlar parçalanmır, iri təsərrüfat subyektləri formalaşır.
Çatışmazlığı	Ailə-kəndli təsərrüfatlarının müstəqil fəaliyyət ənənəsi ilə bağlı lazımı təcrübə yoxdur, fəaliyyətin uğurlu olacağı riski mövcuddur.
3-cü variant. Kooperativlərin yaradılması	
Təsviri	Torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla kənd yerlərində yaşayan əhali üzrə adambaşına torpaq payları müəyyən edilir. Sonra həmin paylar əsasında kooperativlər yaradılır.
Üstünlüyü	Torpaqlar parçalanmır, iri təsərrüfat subyektləri formalaşır.
Çatışmazlığı	Bu sahədə uğurlu təcrübə demək olar ki, yoxdur. Həmçinin kooperativlərin idarə edilməsi mürəkkəb prosedurlar tələb edir.
4-cü variant. Bələdiyyələrin iştirakı ilə təsərrüfatların yaradılması	
Təsviri	Əkin yerləri bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilir və torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla hər bir bələdiyyənin ərazisində yaşayan ev təsərrüfatlarına icarəyə verilir. Torpaqların icarəyə verilməsi zamanı icmaların yaradılması şərti də müəyyən edilə bilər. Həmin torpaq sahələri beş ildən sonra bələdiyyənin ərazisində daimi yaşayan həmin təsərrüfatların (icmaların) mülkiyyətinə verilir.
Üstünlüyü	Bu prosesi inzibati olaraq asanlıqla həyata keçirmək mümkündür. Əhəlinin məskunlaşması prosesi sabitləşdikcə torpaq xüsusi mülkiyyətə verilir, həmçinin torpaqlar parçalanmır.
Çatışmazlığı	Torpaqlardan istifadə hüququnun verilməsi ilə bağlı şəffaflıq riski mövcuddur, torpaqdan istifadə etmək istəyənlərin hamısı ədalətli şəkildə torpaqla təmin olunmaya bilər.

Mənbə: <https://agroecconomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/> (03.01.2021)

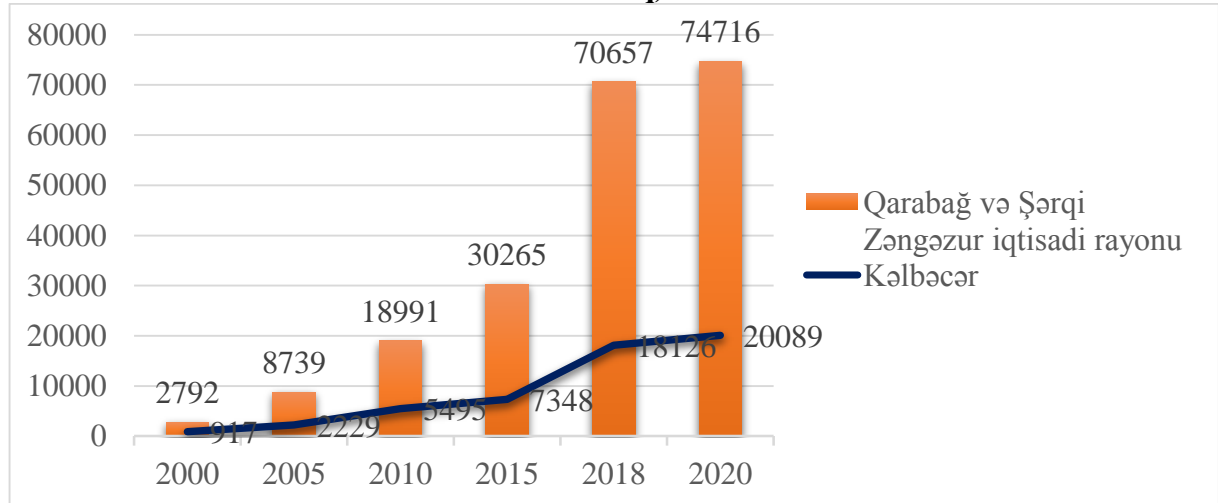
2 və 3-cü variantlar nəzərə ala bilər ki, icma və ya kooperativ üzvləri öz paylarını sata bilərlər. Bu halda, mövcud üzv səhmləri almaqda üstünlük hüququna malikdir. Üzvlərdən biri pay almıdıqda, kənar şəxs ailə təsərrüfatının (icma) və ya kooperativin üzvü olur. Yəni heç bir halda torpaq bölgüsünə icazə verilmir. Sovet dövründə Dağlıq Qarabağ Qarabağ düzənlikləri və Azərbaycanın başqa iqtisadi

rayonları ilə geniş iqtisadi əlaqələr qurmuşdur. Bütün istiqamətlərdə olan yollar bu iki sahəni iqtisadi cəhətdən möhkəm birləşdirir.

Vaxtilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi olan Xankəndi Azərbaycanın dəmir və avtomobil yolları, eləcə də respublikanın bütün ərazisində nəqliyyat və rabitə sistemləri ilə birbaşa bağlı idi. Xankəndidən Bakıya dəmir yolu məsafəsi 392 km-dir. Bu, regionun gələcək inkişafı üçün çox mühüm amildir və infrastruktur layihələrində sovet dövründə mövcud olan nəqliyyat logistika xəritələrindən istifadə etmək olar. Təəccüblü deyil ki, işğal olunmuş ərazilərdə uzun illərdir fəaliyyət göstərən vahid nəqliyyat və kommunikasiya sistemləri Ermənistanın işğalı nəticəsində talan edilib və dağıdılıb.

Mövcud inkişafın digər aspektləri gələcəkdə daha da araşdırılacaq və nəzərdən keçiriləcək. Ona görə də ilk baxışdan bol sənaye rekreasiya, su təchizatı, elektrik enerjisi imkanları, bol faydalı qazıntılar işğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye potensialının əsasını təşkil edir.

Qrafik 6: Kəlbəcər rayonu və digər rayonların arı ailəsi üzrə müqayisəsi (vahid olaraq)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> (14.02.2022) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Hal-hazırda isə işğaldan azad olunan torpaqlarımızda təsərrüfat sahələrinin inkişafı üçün işlər başlanıb. 2021-ci il iyun ayında Kəlbəcər yaylaqlarına arıçılıq və qoyunçuluq təsərrüfatları yerləşdirilib. Pilot layihə keçirilməmişdən əvvəl bu sahələr qiymətləndirilmiş, təsərrüfatların yaylaqlara köçürülməsi üçün maneələrin olub-olmaması yoxlanılmış, arı pətəklərinin və bu təsərrüfatlarla məşğul olacaq işçilərin

təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə sahələrə baxış keçirilmişdir. Araşdırmalardan sonra hazırlanmış olan diskolasiya xəritələri fermerlərə təqdim olunmuşdur. Təsərrüfatlarını köçürməyə razılıq verən fermerlər ANAMA-nın Göygöl Regional Təlim Mərkəzində təhlükəsizlik qaydaları çərçivəsində müvafiq təlimlər keçilərək, davranış qaydaları öyrədilmişdir.

Kəlbəcər rayonundan sonra Laçın yaylaqlarına da arıçılıq təsərrüfatı köçürülmüşdür. Bu pilot layihə nəticəsində ümumi say olaraq 531 arı ailəsi olmaqla 15 arıçılıq təsərrüfatı Laçına köçürülmüşdür. Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, Kəlbəcər və Laçın yaylaqlarına 4068 arı ailəsi köçürüldü.

2.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye rekreasiya potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi

Hesablamalara görə, Azərbaycanın ümumi geoloji mineral su ehtiyatlarının 39,6%-i işğal olunmuş ərazilərin payına düşür.

İşğal olunmuş ərazilərdə böyük tibbi əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif tərkibli 120-yə yaxın mineral su yataqları mövcuddur. Digər ölçülərdə bu, 7805 m³/gün mineral su ehtiyatı deməkdir.

Cədvəl 6: İşğaldan azad edilən ərazilərdə mineral su yataqları

Kəlbəcər rayonu	Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Keştək, Bağırsağ
Şuşa rayonu	Turşsu, Şırlan
Laçın rayonu	İlqsu, Minkənd

Mənbə: Rəşid L, 09.12.2020, s.9

Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisunun mineral suları əlverişli qaz-kimyəvi tərkibi, yüksək temperaturu və böyük təbii sərvətləri ilə seçilir. 1980-ci illərdə İstisu bulağında böyük kurort və mineral su qablaşdırma zavodu tikilib. Zavod gündə 800 min litr su istehsal edirdi. Turşu mineral bulaq Azərbaycanın Şuşa şəhərindən 17 km aralıda yerləşir. Müxtəlif daxili xəstəliklər turşu ilə müalicə olunurdu, su kəməri ilə Şuşaya verilirdi.

Belə ki, rayonun mineral su ehtiyatları içki istehsalı/turizm/rekreasiya üzbucağında müasir qovşaq olan içkilərin istehsalında yeni emal güclərinin yaradılmasına şərait yarada bilər.

İşğal olunmuş ərazilərdə 155 müxtəlif növ faydalı qazıntılar, o cümlədən: 10 taxta-şalban, 2 mis, 10 gil, 1 qurğuşun-sink, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 19 üzlük daş, 5 qızıl, 6 civə, 4 sement xammalı, 1 soda xammalı, 3 vermikulit, 9 gips, anhidrid və gips, 21 pemza və vulkanik külü, 9 qum və çınqıl qumu, 5 tikinti qumu, 1 perlit, 1 obsidian, 14 rəngli və bəzək daşları (əqiq, jasmin, oniks, kad yerləşir və s.) yerləşir (<https://yesiligdir.com/haber/detay/27788>).

Yuxarıda göstərilən faydalı qazıntı növləri: Ediş, Mehmana, Turşsu, Canyataq-Gülyataq, Ağdərə, Söyüdlü, Zərinbax, Şırlan, Ağçay, Şorbulaq, Xocalı, Xankəndi, Qızılbulaq, Şuşa, Dəmirli, Narzanlı, Xocavənd, Lövdüz, Ağduzdağ, Tuldağ, Çelli, Yuxarı İstisu, Mozçay, Aşağı İstisu, Şahverdilər, Çilkəz, Əhmədli, Xocaz, Laçın, Minbaşılı, Novruzlu, Yuxarı Akaraçay, Quşu, Qoturlu, Minkənd, Xanlıq, Hacılı, Qubadlı, Veynəli, Bartaz, Soltan Çaylı, Qaraçay, Ağtəpə, Cəfərabad, Dilağardi, Kürdmahmudlu, Şahlaqam, Quruçay, Boyaçməd, Şahbulaq, Dövlətyarlı, Gülablı, Çöçəndağ, Çaxmaxqaya, Göyərçin - Veysəlli, Boyəhməd sahələrində aşkar edilmişdir.

Bu yataqlar üzrə təsdiq edilmiş sənaye ehtiyatları “132,6 min ton qızıl, soda istehsalı üçün əhəngdaşı 37,3 min ton qurğuşun, 57 milyon 965 min ton tikinti daşı, 1 milyon 526 min ton gil, 23 milyon 243 min m³ gil, 189 milyon m³ mişar taxta, 129 milyon 833 min m³, civə 1898,4 ton, pemza 2 milyon 144 min m³, 18 milyon 432 min m³ üzlük daşı, sement 147 milyon 108 min ton xammal, perlit 4 milyon 473 min m³, qum-çınqıl 96 milyon 987 min ton və s.” iqtisadi inkişaf üçün vacib olan faydalı qazıntılar aşkar edilmişdir (<https://yesiligdir.com/haber/detay/27788>).

Rayonda qiymətli və nadir faydalı qazıntı yataqları geniş yayılmışdır. Faydalı mis-sink filizlərinin ehtiyatları Kiçik Qafqazın şərqiindəki Mehman yataqlarında cəmləşmişdir. Burada istismar olunmağa hazır filiz ehtiyatları vaxtında öyrənilib. Sənaye əhəmiyyətli civə ehtiyatları Kəlbəcər rayonunun Ağyataqda və Şorbulaqda yerləşir.

İşğal olunmuş bölgələr Azərbaycanın sənayesində və tikintisində böyük əhəmiyyət kəsb edən fərqli növ tikinti materialları ilə xeyli zəngindir.

Cədvəl 7-də qeyd olunduğu kimi daha çox əhəng və gil ehtiyatının toplandığı rayon Ağdam rayonudur. Ağdam rayonunun Çobandağ yatağında əhəng 140 milyon ton, gil isə 20 milyon ton təşkil edir. Ağdamın Bəyəhmədli yatağında 45 milyon ton, Şahbulağ yatağında isə 25 milyon ton gil vardır.

Təbii ki, yuxarıda sadalanan faydalı qazıntılar haqqında məlumatlar müəyyən mənada şərtidir və növbəti addım bütün yataqların qiymətləndirilməsi, sovet dövrünə aid rəqəmlərin dəqiqləşdirilməsi olacaq. Qeyd edək ki, son 30 ildə ərazilər talan edilib. Bundan əlavə, yeni qiymətləndirmə üsulları yaranıb və regionun mineral ehtiyatlarının yeni geoloji xəritəsinin hazırlanmasına ehtiyac var.

Cədvəl 7: İşğaldan azad edilən ərazilərdə faydalı qazıntıların siyahısı

Qızıl	Ağdərə, Kəlbəcər, Zəngilan
Qurğuşun	Ağdərə
Mis	Ağdərə
Mişar daşı	Ağdərə, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam
Civə	Kəlbəcər, Laçın
Mineral sular	Kəlbəcər, Laçın, Şuşa
Gil	Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, Şuşa, Xocalı, Kəlbəcər, Ağdam
Əqiq	Laçın
Qum	Cəbrayıl, Zəngilan
Əlvan daşlar	Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı
Şirin yeraltı sular	Ağdərə, Şuşa, Xocalı, Xocavənd, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam
Sink	Ağdərə
Üzlük daşı	Şuşa, Xocalı, Xocavənd, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Ağdam
Perlit	Kəlbəcər
Tikinti daşı	Şuşa, Xocavənd, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl
Qum-çınqıl	Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Kəlbəcər, Xocalı
Sement xammalı	Ağdam, Cəbrayıl
Gəc	Cəbrayıl, Ağdərə
Perlit	Kəlbəcər
Əhəng	Ağdam

Mənbə: <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/isgal-olunmus-erazilerin-azad-edilmesi-azerbaycan-iqtisadiyyatina-ne-ved-edir-193> (05.04.2022)

İlk baxışdan faydalı qazıntıların perspektivli işlənməsi 3 blokda həyata keçirilə bilər: əlvan metallar və onların metallurjiyası, nadir metallar və tikinti materialları. Tikinti materialları və əlvan metallar ənənəvi iqtisadiyyata xas sahələrdir və mövcud

resurslar bu sahələrdə yeni qüvvələrin yaranmasına imkan verəcək. İş bu ərazilərdə sovet dövründə aparılan tədqiqatlara və ilkin infrastruktura (mövcudluqdan asılı olaraq) əsaslanıla bilər. Bundan əlavə, yüksək texnologiyalarda çox istifadə edilən nadir metalların bölgədə olması üçün tədqiqat və geoloji işlər aparıla bilər.

İqlim dəyişikliyi və bununla bağlı yaranan su qıtlığı bütün dünyada ən aktual problemlərdəndir. Azərbaycan üçün su çatışmazlığı da eyni dərəcədə önəmlidir. Məlumdur ki, ölkənin su mənbələri obyektiv-coğrafi səbəblərdən azalır və əsas qaynaqlar qonşu ölkələrdə yerləşməkdədir. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 15 aprel tarixli Fərmanı ilə yaradılmış Dövlət Komissiyası” ölkədə su ehtiyatlarından faydalı istifadənin təmin edilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirir (<https://president.az/az/articles/view/40093>).

Sərsəng su anbarı 1976-cı ildə tikilmiş, ondan daha aşağı bölgədə yerləşən Suqovuşan Qarabağda əhalini su ilə təmin edirdi. Sərsəng su anbarı təqribən 1990-cı illərdə düşmən əlinə keçmişdir (<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-56746876>).

Sərsəng su anbarının aid olduğu Ağdərə rayonunun tamamilə azad edilməsi ölkənin altı rayonunda (Goranboy, Ağcabədi, Bərdə, Ağdam, Yevlax və Tərtər) 100 min hektara yaxın ərazini suvarma suyu ilə təmin edəcək. Qeyd edək ki, Sərsəng su anbarı istisna olmaqla, işğal altında olan zonada ümumi su tutumu 80 milyon kubmetrdir və digər çənlər qalıb. Onların ölkə iqtisadiyyatına daxil edilməsi əlavə olaraq 15 min hektar torpağın suvarılmasına imkan tanıya bilər.

Bundan başqa, Cəbrayıl və Zəngilanda Xudafərin su anbarının buraxılması 75 min hektar yeni torpağın suvarılması və mövcud suvarılan sahələrin suvarılmasının asanlaşdırılması deməkdir. Bəzi hesablamalara əsasən, sözü gedən su anbarının həcmi 1,6 mlrd. m³-dir.

Həmçinin regionda on bir yeraltı su qaynağının olduğu təxmin edilir. Yəni bu, 1968 000 m³/gün qurultu su təchizatı deməkdir.

Bölgədə əsas elektrik enerjisi su toplama və su təchizatından əldə edilir. Təbii ki, söhbət Xudafərin və Sərsəng su elektrik stansiyalarından gedir. Tərtər SES və ya Sərsəng SES - 1976-cı ildə Tərtər çayı üzərində, keçmiş Ağdərə (indiki Tərtər) rayonu ərazisində tikilmiş su elektrik stansiyası 25 MVt gücündə iki turbindən ibarət

su elektrik stansiyası yaxşı vəziyyətdə deyildir. Zavodun təmirindən sonra istehsal gücünü daha da artırmaq və yaxın ərazilərin elektrik enerjisinə olan tələbatını ödəmək üçün istifadə etmək olar (<https://report.az/infrastruktur/qarabagin-elektrik-enerjisi-resursu/>).

Xudafərin SES Azərbaycan və İran arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən Araz çayı üzərində salınıb. Belə ki, 2016-cı ilin fevral ayında “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında Xudafərin və Qız qalası su elektrik stansiyalarının tikintisi, istismarı, enerji və su ehtiyatları sahəsində əməkdaşlıq” haqqında sazişdə qeyd olunur ki, Araz çayı üzərindəki elektrik stansiyalarının birgə gücü 280 meqavata qədər çıxa bilər. Bu layihələrin icrası Azərbaycana ildə 368 milyon kilovatsaat elektrik enerjisi qazandırmaq gücündədir (<https://e-qanun.az/framework/33288>).

Aydındır ki, Xudafərin və Sərsəng SES-ləri yaxınlıqdakı ərazilərin enerji təminatının yaxşılaşdırılması və işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üçün fəal şəkildə istifadə olunacaq. Ümumiyyətlə, bu elektrik stansiyalarının respublikanın enerji sistemində daxil edilməsi təkcə gücün artırılması deyil, həm də mənbələrin coğrafi şaxələndirilməsi, yəni, Abşeron, Mingəçevir və Şirvan vasitəsilə yüklərin azaldılması, eləcə də ümumi istehsalda alternativ (bərpa olunan) enerjinin payının artırılması deməkdir.

DTA (Dövlət Turizm Agentliyi)-nin məlumatına görə, agentlik işğaldan azad olunmuş bölgələrdə məsələlərin mərkəzləşdirilmiş şəkildə tənzimlənməsi üzrə Koordinasiya Qərargahında İdarələrarası Mərkəzin nəzdində fəaliyyət göstərən beş işçi alt qrupun üzvü təyin edilib. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi, turizm nümayişi obyektlərinin uçotunun aparılması, turizm potensialından səmərəli istifadə edilməsi, sağlamlıq, dağ və mədəni turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi məqsədilə “Turizm resurslarının qiymətləndirilməsi” adlı ilkin metodiki sənəd hazırlanıb. Agentlik layihə sənədini genişləndirməyi və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsini planlaşdırır: “Qarabağ bölgəsində yerləşən Füzuli hava limanı güclü turizmin inkişafı üçün mühüm layihədir. Bundan əlavə, “Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin Sərəncamı əsasında Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi Füzuli, Xocavənd və Şuşanın turistlər üçün gediş-gəlişini təmin edəcək”.

Eyni zamanda, Göygöl rayonundan başlayaraq Kəlbəcər-Laçın istiqamətində avtomobil yolunun çəkilməsi nəzərdə tutulur. Dəmir yolu relslərinin bərpası rayonun turistlər üçün əlçatanlığının təmin edilməsi baxımından mühüm hesab edilir, bununla bağlı 45 kilometrlik Bərdə-Ağdam dəmir yolunun bərpası istiqamətində işlər davam etdirilir. “Qarabağın Turizm Strategiyası” layihə sənədi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı turizmin və turizm klasterlərinin inkişafı, stimullaşdırıcı və tənzimləyici siyasət mexanizmlərinin inkişafı, innovativ texnoloji vasitələrdən istifadə, turizm infrastrukturunu, ictimai-siyasi imkanlar əsasında özəl əməkdaşlıq və digər prioritet istiqamətləri hazırlanıb (<http://abc.az/mobile/view.php?id=76941&lng=az>).

Bildirilib ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin nəhəng turizm potensialını nəzərə alaraq, Dövlət Turizm Agentliyi “Qarabağa yolumuz” konseptual turizm xətlərinin layihələrini təqdim olunub. Layihə sənədi sayəsində Ağdam rayonunun işğaldan azad olunmuş bölməsində AR Prezidentinin Xüsusi Nümayəndəliyi ilə müvafiq tərəfdaşlıq əsasında aksiyanın təşkili üçün zəruri olan müvafiq infrastruktur işləri həyata keçirilib. “Ağdama yolumuz”, “Turizm marşrutu”, Dövlət Turizm Agentliyi Şahbulaq qalasının memarlıq və turizm inkişafının ilkin konsepsiyasını hazırlayıb (<https://tourism.gov.az/news/dovlet-turizm-agentliyi-turizm-senayesi-numayendelerinin-agdam-rayonuna-seferini-teshkil-edib>).

“Qarabağ bölgəsinin müxtəlif bölgələrində rekreasiya və turizm yerlərinin yaradılması üçün əhəmiyyətli turizm imkanları mövcuddur. Şuşanın zəngin təbiəti ətrafında yerləşməsi, tarix-mədəniyyət turizmi obyektlərinə yaxınlığı, turizm fəaliyyəti imkanları və əsas magistral yola yaxın olduğuna görə yüksək dəyərləndirilir. Bu baxımdan Kəlbəcərin İstisu, Zülfüqarlı, Vəng kimi təbiət ərazilərində yüksək rekreasiya imkanlarına malikdir. Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlı və Xocavənd rayonlarında yaradılması nəzərdə tutulan turizm-rekreasiya zonalarının əraziləri müəyyən edilib.

Şuşada turizm-rekreasiya zonaları ilə yanaşı, “Xarıbülbul” və “Qarabağ” mehmanxanaları da ən müasir texnologiya ilə təmir edilib.

Həmçinin qeyd olunub ki, Qarabağın turizm potensialı Dubayda keçirilən ATM 2021 (Arabian Travel Market 2021) və Moskvada keçirilən REST Leisure Tourism sərgilərində təqdim olunub. Plan turizmin strateji inkişafı, inkişafı və təşviqi, turizm-rekreasiya zonalarının formalaşdırılması, qış və sağlamlıq turizmi ehtiyatlarının layihələndirilməsi və başqa tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə təsirinin iqtisadi qiymətləndirilməsi

Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas komponentidir ki, bu da cəmiyyətdə sosial sabitliyə, keyfiyyətli ərzaq məhsullarının mövcudluğuna və davamlı iqtisadi inkişafa zəmanət verir (Dudin M.N., Lyasnikov N.V., 2017: s. 23).

Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi sistemin aktiv və sağlam həyat tərzini qorumaq üçün əhalinin lazımı miqdarda ərzaq məhsulları ilə təmin olunma səviyyəsini qiymətləndirən parametridir. Kontekstdən asılı olaraq ərzaq təhlükəsizliyi mikro, makro və qlobal səviyyəyə malik ola bilər. Ərzaq təhlükəsizliyini mikro səviyyədə nəzərdən keçirərkən, onun əhəmiyyəti hər kəsi məhrum etmədən normal həyat sürmək qabiliyyətini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Makrosəviyyə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi inkişafının xarakterini əks etdirir, qlobal aspekt isə artıq beynəlxalq münasibətlər və dünyada gedən geodeziya dəyişiklikləri ilə bağlıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi həmişə ölkənin milli müstəqilliyinə əsaslanır. Heç bir dövlətdə siyasi suverenlik hələ ki, onun ərzaq təhlükəsizliyinin kifayət qədər səviyyəsindən xəbər vermir. Bir ölkədə milli “ərzaq” suverenliyinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dövlətin heç bir şəraitdə başqa ölkələrdən ərzaq idxalına icazə vermir. Tələbatın yalnız xüsusi mənbələrdən ödənilməsi ölkədə ərzaq böhranının qarşısını alır.

Etibarlı və davamlı ərzaq təchizatının iqtisadi sabitliyi və sosial davamlılığı ölkə üçün vacibdir. Hazırda respublikada əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi və onun tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi, daxili bazarlarda istehsalın artırılması istiqamətində xeyli işlər görülür.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində məhz ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi prioritet və həyati əhəmiyyət kəsb edir. Böyük iqtisadi və aqrar potensiala malik Qarabağ və işğaldan azad edilmiş bölgələri mövcud imkanlar əsasında

əhalinin sağlam həyat tərzini baxımından ərzaq məhsullarına olan tələbatını və tələbatını ödəyə bilər. Ərzaq təhlükəsizliyinin hər bir vətəndaşın ərzaq istehlakı səviyyəsindən asılı olduğunu bilmək ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədini müəyyən etməyə və bu sahədə normativ-hüquqi bazanın yaradılmasına kömək edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini əks etdirir.

Qeyd edə bilərik ki, bitkiçilik məhsullarının istehsalında istehsal amillərinə təsir edən xüsusiyyətlər eyni zamanda kənd təsərrüfatı mallarının həcminə də təsir edir.

Cədvəl 8: Kənd təsərrüfatında istehsal həcmində və bəzi makroiqtisadi amillərin inkişaf dinamikası

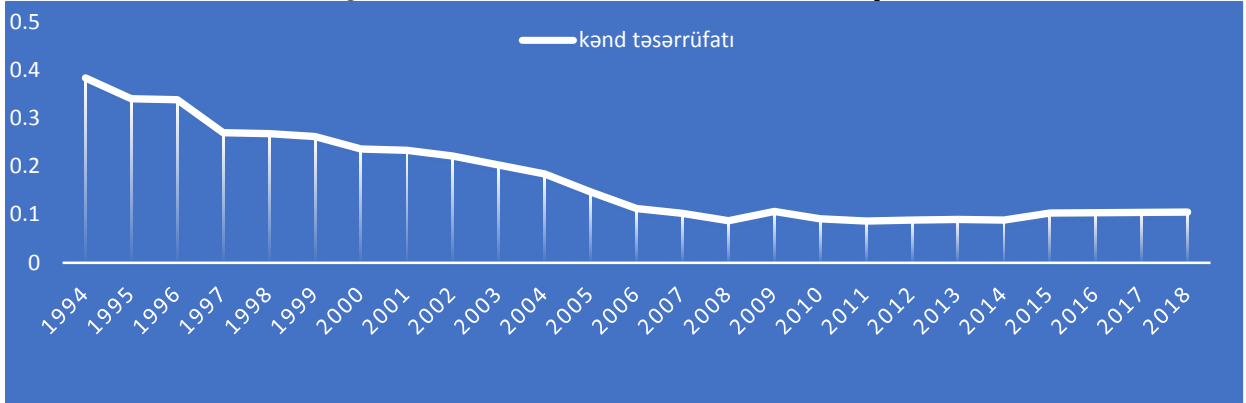
	Kənd təsərrüfatında məhsulların istehsalı (mln manat)	Əsas kapitalla yönəldilən investisiya (mln.manat)	K/təsərrüfatı sahəsi ilə məşğul olan əhalinin sayı (min nəfər)	K/təsərrüfatına dövlətin etdiyi yardımlar həcmi (mln.manat)	K/təsərrüfatı sahəsində əsas fondların miqdarı (mln.manat)
2000	1112,4	6,5	1509,4	34,0	2634,4
2005	1844,8	40,7	1573,6	96,4	3004,6
2010	3877,7	431,0	1655,0	372,1	5099,8
2012	4844,6	648,8	1673,8	468,2	5611,9
2014	5225,8	363,9	1691,7	562,9	6106,4
2016	5748,2	325,1	1729,6	601,3	7148,1
2017	6580,0	322,5	1703,6	605,7	6408,8
2018	7010,0	320,5	1807,2	604,5	7059,2

Mənbə: Serttaş L.R., İstehsalın Dayanıqlı İnkişafının təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri (Aqrar sahənin materialları əsasında), 2021, təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı.

Azərbaycan Respublikasında göstəricilərə nəzər yetirsək görə bilərik ki, k/t sahəsində istehsalın həcmi burada çalışan insanların sayından asılı deyil. Bunu belə izah edə bilərik ki, k/t sahəsində əmək qabiliyyətli olan əhalinin böyük əksəriyyəti bu sahə ilə məşğuldur. Azərbaycan iqtisadiyyatında isə sənaye sahəsi kənd təsərrüfatı sahəsini ÜDM-də payını azaldıb. Xarici ticarətin liberallaşması çox zaman kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişaf üçün təhlükə formalaşdırır. Bunu belə izah edə bilərik ki, başqa sahələrdən ölkəmizə daxil olan xarici valyuta azalan zaman, ölkəmizdə istehsal olunan ərzaq mallarının da qiyməti arta bilər. Kənd

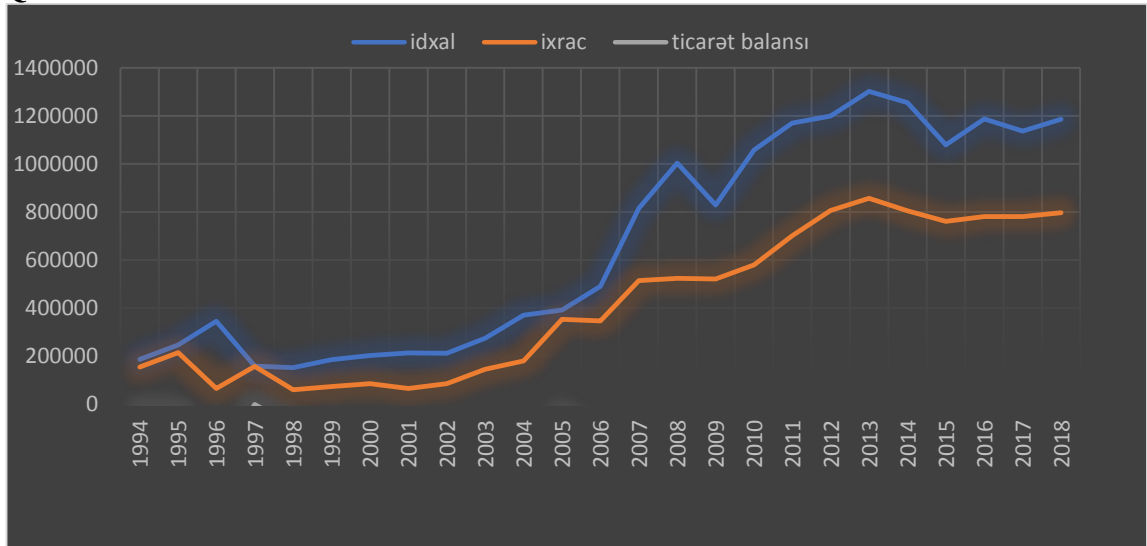
təsərrüfatı sahəsində dayanıqlılığını təmin etmək istəyiriksə, ixrac potensialını gücləndirməliyik.

Qrafik 7: Kənd təsərrüfatının ÜDM-də yeri

Mənbə: Serttaş L.R., İstehsalın Dayanıqlı İnkişafının təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri (Aqrar sahənin materialları əsasında), 2021, təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı

Qrafik 8: K/t məhsullarının ixrac və idxal həcmi və ticarət balansının dinamikası

Mənbə: Serttaş L.R., İstehsalın Dayanıqlı İnkişafının təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri (Aqrar sahənin materialları əsasında), 2021, təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Qarabağ və işğaldan azad edilmiş regionlar üçün normativ-hüquqi bazanın yaradılmasının sosial və iqtisadi aspektləri var. Onları müxtəlif nöqteyi-nəzərdən nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olardı. Məsələn, Vartanova M.L və Drobot E.V-nin ideyalarına əsaslanan Qazimaqomedova P.K-nin məqaləsində bu aspektlər aşağıdakı kimi aşkar edilir:

- Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi səviyyəsinə yerli istehsalın töhfəsi;

- Ərzaq müstəqilliyinin təmin edilməsi;

- Regionlararası təchizatın həcmnin azalması hallarında ərzaq böhranının qarşısının alınması (Drobot E.V., Vartanova M.L., 2018: s.629-638).

Ərzaq təhlükəsizliyinin ən mühüm məsələlərindən biri də xarici siyasi amilləri nəzərə alaraq ölkənin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya strategiyasıdır. Bu, ona görə vacibdir ki, dünyada praktiki olaraq elə bir ölkə yoxdur ki, qloballaşma proseslərinin təsirinə məruz qalmasın. Amma bu vəziyyətdə bu yanaşma praktiki görünmür. Dünyadakı iqtisadi inteqrasiya təcrübəsinə əsasən, bu proses daha çox inkişaf etmiş ölkələr arasında ən effektivdir. Bu baxımdan keçmiş Sovet İttifaqı Azərbaycan üçün xüsusi maraq kəsb edir. MDB çərçivəsində səmərəsiz əməkdaşlıq və mövcud siyasi sistemdə qeyri-müəyyənlik halları olsa da, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər bu prosesin ilkin şərtidir (Dudin M.N., Lyasnikov N.V., 2017: s.25).

Araşdırmalar göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyinin zəruri səviyyəsinə yalnız kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı inkişafı ilə nail olmaq olar. Ərzaq təhlükəsizliyi əhalinin qidaya olan tələbatının fizioloji normalar çərçivəsində yerli resurs potensialı hesabına ödənilməsinə nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasında ərzaq məhsullarına tələbatın və onun ödənilmə səviyyəsinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, yaxın illər yerli istehsalın artması ölkədə ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olub (Aliyeva A., 2019: s.39).

Məlumdur ki, aqrar sahədə bazar iqtisadiyyatı islahatlarına uyğun olaraq hələ yenilikcə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bir bəzi təsərrüfat subyektləri yaradılmışdır. Fermerlər aqrar sahədə mühüm rol oynayır, onların fəaliyyəti müxtəlif regionlarda müxtəlif məhsullar istehsal etməklə ölkədə ərzaq ehtiyatlarının formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də bu şəraitdə onların davamlı inkişafını təmin etmək üçün təsərrüfatların dəstəklənməsinin zəruriliyi vurğulanmalıdır.

Dünyada baş verən proseslərin qloballaşması ilə əlaqədar olaraq artan əhali ərzağa olan tələbatı yerli istehsal hesabına ödəməyə məcburdur. Bu kimi problemlər Azərbaycan Respublikasının müxtəlif regionlarında ərzaq təhlükəsizliyinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi zərurətinin dərk edilməsinə səbəb olmuşdur.

Qarabağda və digər işğaldan azad edilmiş bölgələrdə də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilir ki, bunun da nəticəsi əhalinin daxili imkanlar hesabına ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasıdır.

İqtisadi siyasətin mühüm məqsədi iqtisadi sistemin davamlı inkişafına nail olmaqdır. Ona görə də xidmət sektorunun və emal sənayesinin inkişafını, gəlirlərin artımını və daimi məşğulluğu təmin etmək üçün sərfəli kredit mexanizmlərinin təmin edilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlara və fermerlərə davamlı subsidiyalar onların fəaliyyətlərinin texniki cəhətdən təkmilləşdirilməsi baxımından inkişaf üçün yeni imkanlar açır.

Respublikanın elan edilmiş əsas məqsədlərindən biri də yerli istehsal hesabına əldə edilən ərzaq təhlükəsizliyi balansının qorunmasıdır. Əslində bu global problemdir. Axı, etibarlı ərzaq təminatının təmin edilməsi hazırda hər bir ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin əsas sahəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün mütəmadi tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edir. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı təmin edilməsi məqsədilə aqrar sahənin inkişafına dövlət dəstəyi çoxşaxəli və davamlı xarakter daşıyır. “Aqrolizinq” ASC-nin (Açıq Səhmdar Cəmiyyəti) respublikada fəaliyyəti dövlət hesabına dəstəklənir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun kredit portfelinin 65-70%-i kənd təsərrüfatı mallarının emalına və kənd təsərrüfatı istehsalına yönəlib. Fermerlər torpaq vergisi xaric olmaqla, digər hər növ vergi ödəmələrindən azaddırlar. Dövlət investisiyası hesabına müasir meliorasiya və irriqasiya sistemləri tikilir.

Hüseynova S.K bu prosesi belə xarakterizə edir: “Aqrar sektorun modernləşdirilməsi sistemli əsaslarla həyata keçirilməli, innovasiyalar üzərində qurulmalı və sənayenin rəqabət qabiliyyətinin, ixrac potensialının artırılmasına, aqrar sektorun infrastrukturunun inkişafına yönəldilməlidir”. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sektorunun modernləşdirilməsi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- kənd təsərrüfatı sektorunda kapitalın məhsuldarlığı yüksəlməsi;
- daha bacarıqlı işçilərə ehtiyac olması;

- istehsalın rəqabət qabiliyyəti artırması;
- yeni təşkilati və idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasına təkan verilməsi;
- praktiki olaraq əhəmiyyətli ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı müəyyən edilir və təhsillə biznes arasında əlaqələrin tamlığı stimullaşdırılması (Hüseynova S.K., 2020: s.806-807).

Nəticədə, 29 aprel 2019-cu il tarixli Sərəncamla ölkə əhalisinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsini nəzərdə tutan 2020-2025-ci illərdə “Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilib.

Proqram ərzaq təhlükəsizliyinə və onların keyfiyyətinin minimum göstəricilərinə tələblərin artırılmasına, məhsulların sertifikatlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində təsərrüfat subyektlərinin rolunun və məsuliyyətinin artırılmasına yönəlib.

Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə Ərzaq Təhlükəsizliyi İnstitutu, onun nizamnaməsi və strukturu təsdiq edilib. Ərzaq Təhlükəsizliyi İnstitutunun elmi-tədqiqat fəaliyyəti ərzaq təhlükəsizliyinə dair texniki rəqlamentlərin işlənilib hazırlanması, ərzaq təhlükəsizliyinin laboratoriya təhlili və minimum keyfiyyət göstəriciləri, ekspert və tədqiqat xidmətlərinin göstərilməsi, qida təhlükəsizliyi sahəsində əhalinin maarifləndirilməsidir.

İşğal olunmuş ərazilər böyük və münbit olduğu üçün kənd təsərrüfatının inkişafı üçün digər iqtisadi fəaliyyət sahələrinə nisbətən daha yaxşı perspektivlərə malikdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı ənənəvi olaraq bu ərazilərdə əhalinin böyük bir hissəsini işlə təmin etmişdir.

Lakin işğaldan azad edilmiş ərazilərin məskunlaşması və onların kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı bir sıra mühüm məsələlərin həllini zəruri edir:

- Əraziləri aqrar zonaların yaradılması üçün yararlı hala salınması;
- Yararlı torpaq sahələrinin aqrar istifadə formasının müəyyən edilməsi;
- Torpaq istifadəçilərinə yardım mexanizminin yaradılması;
- İstifadəçiyə torpaq sahələrinin verilməsi (Gülalhyev M., Həsənzadə F., 2021).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması digər rayonlardakı analoji təsərrüfatlara nümunə ola bilər. Bu, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün perspektivli imkandır. Çünki fərdi sahibkarların aqrar tipli səhmdar cəmiyyətlərinə birləşdirilməsi ciddi hesablamalar, razılaşmalar, bölgülər və s. tələb edir. Belə fərdi sahibkarlar artıq öz torpaq sahələrinə pul yatırıqlarına görə onları yenidən qiymətləndirmək və yenidən səhmdarlara inteqrasiya etmək çətindir. Ancaq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə belə bir problem yoxdur, aqrar səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması imkanları çoxdur. Lakin yaşayış məntəqələri böyüdükcə kənd təsərrüfatının inkişafı imkanları itirilə bilər.

Qarabağ bölgəsində kənd təsərrüfatının inkişafı diqqət mərkəzində olduğu vaxtdan kənd təsərrüfatı sektorunda əsaslı dəyişikliklər baş verib. Aparılan genişmiqyaslı işlərin, respublikada təxminən, bütün başlıca kənd təsərrüfatı məhsullarına daxili tələbatın davamlı olaraq artırılması siyasətinin nəticəsidir ki, nəinki daxili tələbat tam olaraq ödənilir, hətta qonşu ölkələrə ixrac da genişlənir. Qeyd edək ki, son 15 il ərzində ölkənin ÜDM (Ümumi Daxili Məhsul) 10 dəfə artıb (Hüseynova S.K., 2020: s. 808).

Respublikamızın müstəqilliyinin daha da yüksəldilməsi onun iqtisadi təhlükəsizliyinin daxili hissəsi kimi ərzaq təhlükəsizliyinin təminatından birbaşa asılıdır. Bundan əlavə, təhlükəsizliyin təminatı beynəlxalq bazarlardan asılılığın minimuma salınması və əhalinin vacib ərzaq məhsullarına olan tələbatının böyük hissəsinin – 80 faizin yerli istehsalın hesabına ödənilməsi deməkdir.

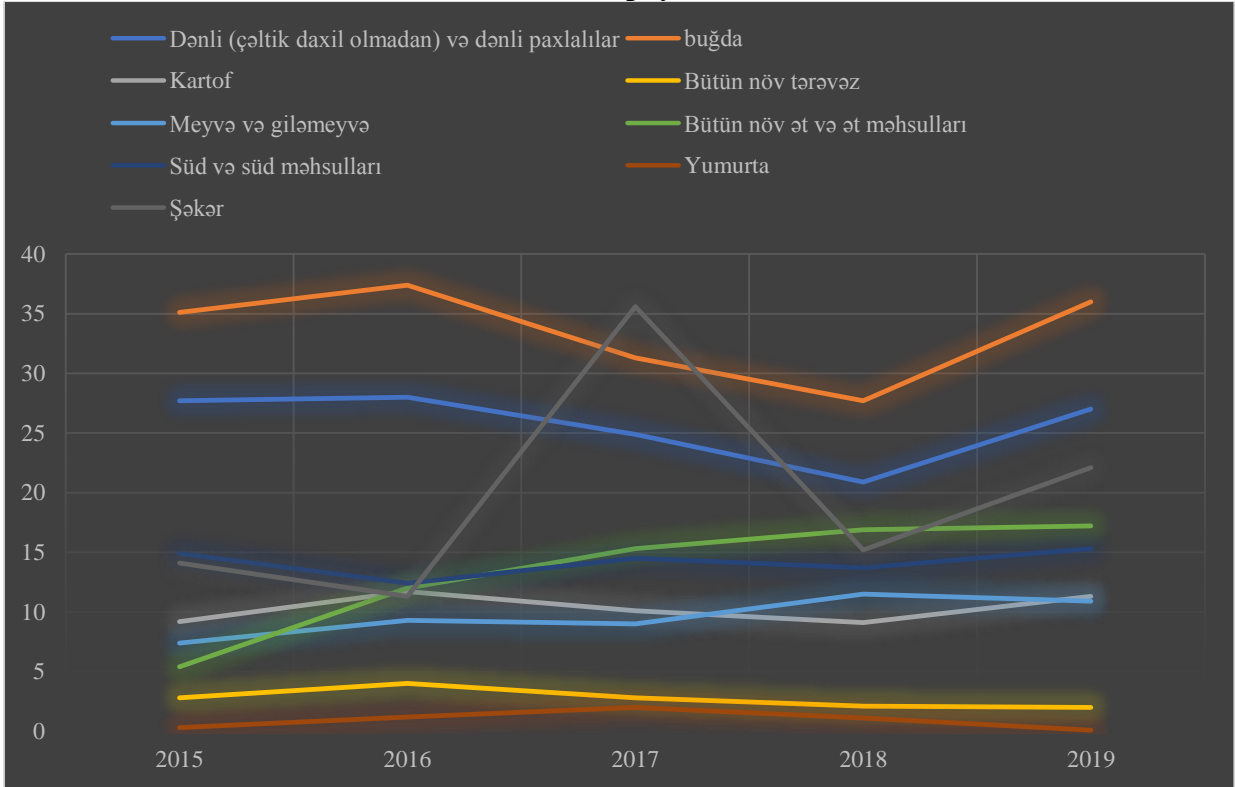
Ərzaq məhsullarının şəxsi istehlak üçün əsas növlərinin 20 faizinin idxal hesabına ödənilməsi aqrar-ərzaq kompleksinin istənilən tempə inkişafına təhlükə yaratmır.

Son beş ildə ölkəmizdə yaradılmış əsas ərzaq növlərinin ehtiyatlarında idxalın xüsusi çəkisi aşağıdakı qrafikdə göstərilən məlumatlarla xarakterizə olunur.

Taxıl və paxlalı bitkilərin, o cümlədən buğda ehtiyatlarının ümumi həcmində idxalın xüsusi çəkisi çox yüksəkdir. Bu məhsulun şəxsi istehlakdakı payında idxalın payı artır. Deməli, ərzaq bazarının bu strateji əhəmiyyətli segmentində təhlükəsizlik

problemi var. Bu problemin əsas səbəbi ölkəmizdə istehsal olunan ərzaq buğdasının müəyyən hissəsinin keyfiyyət göstəricilərinin tələblərə cavab verməməsidir (bax: qrafik 9).

Qrafik 9: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əsas növ ərzaq məhsullarının ehtiyatlarında idxalın payı, %

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/source/trade/> (14.02.2022).

Araşdırmalar göstərir ki, 2015-2019-cu illərdə ölkəmizin idxal etdiyi buğdanın həcmnin bu məhsulun bilavasitə qida kimi istifadə olunan həcmi ilə ərzaq məhsulları istehsalı üçün istifadə olunan həcmnin cəminə nisbəti 60,0 faizdən çox olmuşdur. Təbii ki, ərzaq təhlükəsizliyinin əsasını taxıl tədarüki təşkil edir. Ona görə də bu bazarda taxıl və taxıl məhsulları seqmentində yerli istehsalçıların payının artırılmasına daha çox diqqət yetirilməlidir.

Maraqlıdır ki, qeyd olunan problemləri minimuma endirmək üçün dövlət tərəfindən taxıl istehsalçıların müdafiəsi (yerli istehsalçılardan zəmanətli qiymətlərlə taxıl alınması, istehsal prosesi üçün zəruri olan maddi-texniki resursların güzəştli qiymətlərlə satışı və s.) kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycanın buğda idxalından asılılığı 2014-2018-ci illər arasında 45,9%-dən 35,2%-ə qədər azalıb. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün

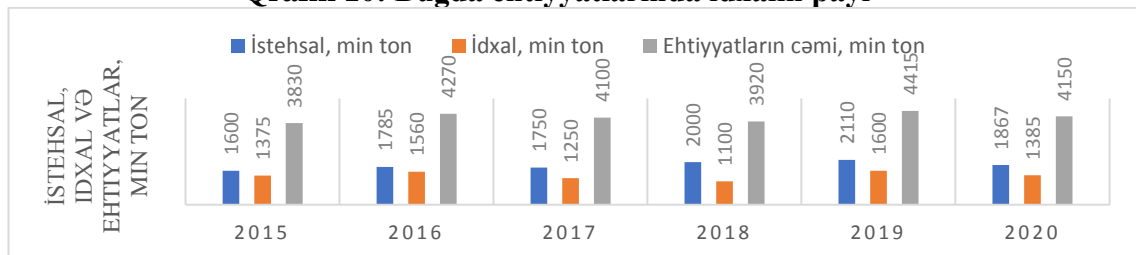
yazılan göstəricinin səviyyəsi daha da aşağı endirilməli, ölkə əhalisinin şəxsi istehlakına aid olan taxıl məhsullarının həcmində idxalın xüsusi çəkisi 20 faizdən çox olmamalıdır.

Müşahidələr həm də göstərir ki, cəmiyyətdə tələbat və zövqdə ciddi dəyişikliklər baş verib. Amma bu gün fermerlərin əsas problemlərindən biri artan həcmələr, satışın qiyməti, tədavül vasitələri haqqında məlumatın olmaması və s. ilə bağlıdır ki, bu da ötən dövrlərin nəticələrinə əsasən səmərəli qiymətlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək etmir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Xarici ölkələrdə ixrac missiyalarının təşkili, xarici bazarların tədqiqi və marketinqi, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqi, qəbz xərclərinin müəyyən edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Fərmanı yerli şirkətlər tərəfindən sertifikatların və patentlərin xarici ölkələrə ixracı, ixracla bağlı elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə proqramları və layihələri mexanizminin tənzimlənməsi, onların dövlət büdcəsindən ödənilməsi” istehsalın genişləndirilməsinə, daxili bazarda məhsulların çeşidinin artırılmasına və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə böyük töhfə verdi (<https://president.az/az/articles/view/21300>).

Buraxılan əkin sahəsi 100 min hektardır. Bu torpaqlardan kənd təsərrüfatı potensialının tərkib hissəsi kimi səmərəli istifadə edilməsi ölkəmizin taxıl məhsulları və taxıl bazarının global bazarlardan asılılığının minimuma endirilməsinə mühüm təsir göstərəcək. Təbii ki, bu, torpaqların təsərrüfata cəlb olunma dərəcəsindən asılı olacaq və bunun üçün ilk növbədə bu torpaqları minalardan təmizləmək lazımdır. Aşağıda qeyd olunmuş qrafikdə son beş il ərzində ölkəmizdə istehsal olunmuş buğda ehtiyatları və onun tərkibində yerləşən idxalın payı əks olunub.

Qrafik 10: Buğda ehtiyatlarında idxalın payı

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> (23.03.2022).

Qeyd etmək vacibdir ki, işğalçı ölkənin kənd təsərrüfatı nazirinin sözlərinə görə, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində istehsal olunan və işğalçı ölkəyə ixrac edilən taxılın miqdarı ildə təxminən 150-200 min ton olub. Bu qədər taxılın Ermənistanı daşınması bu ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayıb. Torpaqlarımızın işğaldan azad olunması ölkəmizdə taxılın ən azı bu qədər artması deməkdir. Bu, Azərbaycana taxıl idxalının hər il 10%-dən çox azalması, eləcə də idxal qiymətlərinin hazırkı səviyyəsində taxılın alınmasına 32 milyon dollar xərclənməsi ilə bağlıdır. Bu, 1 milyard dollardan çox qənaətlə nəticələnəcək və ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyini yaxşılaşdıracaq.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlardan səmərəli istifadə təkcə taxılçılığı deyil, həm də heyvandarlığı inkişaf etdirməyə imkan verəcək. Hazırda ölkənin ərzaq bazarının heyvandarlıq məhsulları seqmentinin tutumu daha böyükdür və əhalinin bu məhsullara tələbatının ödənilməsində müəyyən çətinliklər mövcuddur. Qarabağda heyvandarlığın inkişafı yerli istehsalçılara bazara heyvandarlıq məhsullarının tədarükünü artırmağa, bu məhsulların bazar qiymətlərini aşağı salmağa və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin daha yaxşı qidalanmasını təmin etməyə imkan verəcək.

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dayanıqlı iqtisadi inkişafının

Azərbaycanın ixrac potensialının artırılmasına təsirinin qiymətləndirilməsi

Qlobal COVID-19 pandemiyası və iqtisadi böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin minimuma endirilməsi iqtisadi islahatların əsas prioritetləri və məqsədləridir. Azərbaycan iqtisadiyyatını həm də iqtisadiyyatda həll edilməli olan iqtisadi prosesləri formalaşdıran, özünəməxsus xüsusiyyətləri olan postneft dövrü ilə xarakterizə etmək olar. Bu problemlər nə qədər çətin olsa da, xüsusən də xarici sektorda təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün dünya ölkələri üçün bu problemin həlli yenə də iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, idxaldan asılılığın azaldılmasına və qeyri-neft məhsullarının ixracının əsaslı şəkildə artırılmasına yönəlmişdir (Bhatti R və b., 2020: s.155-158).

Bu baxımdan belə bir çətin vəziyyətdə Azərbaycanın ixrac potensialını genişləndirmək və ixrac potensialına müsbət təsir göstərmək üçün İqtisadiyyat

Nazirliyi kimi müvafiq strukturlar ixrac prosedurlarını, ixracın təşviqi mexanizmlərinin sadələşdirilməsini eləcə də ixrac kreditləşməsinin brendləşdirilməsi, logistika, ixrac potensialının stimullaşdırılması qarşısına məqsəd qoyublar. Bunun üçün Ermənistanın işğalından azad edilmiş torpaqlarda iqtisadi resursların potensialı nəzərə alınmaqla xarici ticarət sektorunda dövlət proqramı hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Ölkənin ÜDM-də ixracın xüsusi çəkisini xarakterizə edən kəmiyyət, ixrac kvotaları dünya təcrübəsinə əsaslanaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini, eləcə də müəssisələr üçün mal və xidmətləri stimullaşdırıb həyata keçirməlidir. Bu kəmiyyət göstəricisi müəyyən əmtəələrin ixracı üçün istehsalın, məhsulların göndərilməsinin müəyyən edilmiş həcmidir ki, bu halda ixrac kvotası xarici iqtisadi fəaliyyətin milli və beynəlxalq səviyyədə, dünya ticarətində tənzimlənməsinə yönəldilir. İxrac kvotalarından daxili bazarda müəyyən növ mallara tələb və təklifin tənzimlənməsi üçün də istifadə olunur. Hazırkı vəziyyətdə beynəlxalq çəxtərəfli və ya ikitərəfli ticarət müqavilələri ixrac kvotası üçün əsas ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ixrac tariflərindən səmərəli istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasında ixrac tariflərinin tətbiqi Azərbaycan bazarının potensialının əsasını təşkil edən və valyuta daxilolmalarının əsas hissəsini təmin edən malların nəzarətsiz ixracından mühafizənin təmin edilməsi vəzifəsinə əsaslanır (Musayev A.F., 2014: s. 45).

Ümumiyyətlə, hesab edilir ki, sahibkarlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu şərt ixrac potensialının stimullaşdırılması, ixrac tariflərindən istifadə, investisiyaların təşviqi ilə bağlı qərara uyğun olaraq vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiqi həm regionların, həm də qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət nəticə verəcəkdir. Çünki prioritet sahələr üzrə investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar investisiya güzəştləri aldıqda, idxal olunan texnika, texnoloji avadanlıq və qurğular bir il müddətinə gömrük rüsumundan azad edilir (Truxacev V.İ., Lyakiseva İ.N., Yeroxin V.İ., 2012: s. 322-324).

Müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyan hər bir milli iqtisadiyyatın əsas məqsədi beynəlxalq əmək bölgüsünün ön sıralarında özünü təsdiq etməkdir. Müasir dünya sistemi ölkələrin qarşılıqlı asılılığını gücləndirir. Bunun üçün əsas şərtlər hər bir

milli iqtisadiyyatın iqtisadi və siyasi müstəqilliyi, bazar rəqabət qabiliyyəti, antiinhisar siyasəti, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi, vergi və bank faiz dərəcələri, əlverişli investisiya mühiti, siyasi sabitlik və s. böyük ölçüdə asılıdır. Keçmiş Sovet İttifaqından ayrılmış Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı bir çox digər milli iqtisadiyyatlar kimi, digər sahələrdə olduğu kimi, xarici ticarət sektorunda da geniş transformasiya proseslərindən keçmişdir. Bu prosesdə xarici ticarət sektorunun fəaliyyət mexanizmlərini və stimullaşdırıcı dövlət siyasətini formalaşdırmaq mümkün olmuşdur. Bu, iqtisadi azadlıqla müşayiət olunan azad müqavilələrə əsaslanan fəaliyyətdir, beynəlxalq normalara əsaslanan iqtisadi münasibətlərdir.

Müasir şəraitdə digər sahələrdə olduğu kimi, beynəlxalq ticarət sektorunda da fəaliyyətin səmərəli tənzimlənməsi baxımından prioritet məsələlər ön plana çıxarılmalı və həyata keçirilməlidir. Bu, pandemiya zamanı xüsusilə vacibdir.

Ölkənin xarici ticarət konsepsiyasının mərkəzində, fikrimizcə, bütün sahələrdə iqtisadi rəqabətqabiliyyətlilik ön plana çəkilməlidir. İqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın xarici ticarət sektoruna, ilk növbədə, mövcud sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət, potensialın mümkün qədər tez bir zamanda qiymətləndirilməsi, məqsədə çatmaq üçün tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və dövlət siyasətinin iflasa uğraması əngəl törədir. SSRİ-nin dağılması ilə ənənəvi istehsal əlaqələri normal təkrar emal prosesini tənzimləyir (Truxacev V.İ., Lyakiseva İ.N., Yeroxin V.İ., 2012: s.325).

Baxmayaraq ki, Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında müsbət meyillər danılmazdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, idxal və ixracın əmtəə strukturu hələ də çox səmərəli deyil. İxrac hələ də xammal yönümlü olsa da, əsasən istehlakçı yönümlüdür. Xarici ticarətin prioritetləri sırasında, birincisi, ixracın stimullaşdırılması və dövlət dəstəyinin səmərəli sistemləşdirilməsi, yəni ixraca dövlət dəstəyi iqtisadi, informasiya və təşkilati qaydada inteqrasiya edilməli, ixracın stimullaşdırılmasına dövlət dəstəyi təşviq edilməlidir, ixracyönümlü istehsalın kreditləşdirilməsi həyata keçirilməli, xarici ticarət əlaqələrini xarakterizə edən

amillər işıqlandırılmalı və tənzimlənməlidir. Bunlara iqtisadi, istehsal-texnoloji, sosial və hüquqi amillər daxildir.

Xarici ticarət strategiyası əsasında xarici ticarətin iqtisadi inkişafı sıx əlaqəsi nəzərə alınmalı, müvafiq sənayeləşmə strategiyasının qarşılıqlı sənayeləşmə strategiyasına tətbiqi imkanları araşdırılmalı və ixrac yönümlü sənaye strategiyasına şərait yaradılmalıdır. Bu məqsədlə dövlət zəruri mal və xidmətlərin ticarətində proteksionist tədbirlər həyata keçirməli və strateji xarici ticarət siyasətinin mümkün imkanlarından sistemli və səmərəli istifadə etməlidir. Məhz bu yanaşma xarici ticarətin səmərəliliyi probleminin konseptual ümumiləşdirilməsinə səbəb olmuşdur (Şəkəraliyev A.Ş., 2009: s.17-21).

Bütün sahələrdə modernləşmə siyasətinin sürətlə həyata keçirilməsi şəraitində ölkə qarşısında duran əsas problemlərdən biri də xarici ticarət dövriyyəsinin davamlı artımı və iqtisadi səmərəliliyin artırılmasıdır. Bu, rəqabətqabiliyyətli əmtəə və xidmətlərin istehsalını, xarici ticarət əlaqələrinin elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən səmərəli istifadə etməklə dünya bazarına çıxarılmasını təmin etməklə xarici ticarət əlaqələrinin struktur cəhətdən təkmilləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır. Bildiyimiz kimi, ticarət sistemini yaradan element kimi ölkənin davamlı inkişafının həyata keçirilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin əksər elementləri ilə bağlıdır və ÜDM-lə birbaşa bağlıdır. Bu gün Ermənistanın işğalı altında olan torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, bu ərazilərin təbii resursla zəngin sərvətləri baxımdan xarici ticarət sektoruna müsbət təsir göstərəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, 2003-cü ildən həyata keçirilən xarici iqtisadi siyasət 2003-cü ildən başlayaraq ölkəyə irimiqyaslı investisiya axınının intensivləşməsi, neft hasilatının və ixracının sürətlə artması, iqtisadi inkişafın sürətlənməsi, əhalinin gəlirlərinin artması, yoxsulluğun azalması ilə nəticələnmişdir.

Təsadüfi deyil ki, ölkədə ixracın artımı 2008-ci ildə pik həddə çatıb. Bu artım pandemiya qədər davam edib. 1991-ci illə müqayisədə bu günə kimi xarici ticarət dövriyyəsinin bu artım dinamikası ilə bərabər, idxal və ixracın əmtəə strukturunda, həmçinin ticarət əlaqələri yaradılan ölkələrin sayında və ticarət dövriyyəsində əsaslı

dəyişikliklər davam edir. Bununla belə, xarici ticarət əlaqələrinin əmtəə strukturunu təhlil etdikdə görürük ki, ölkənin idxal-ixrac əməliyyatlarında monostrukturlaşma meyli hələ də hökm sürür. Qloballaşma şəraitində dövlətin xarici ticarət dövriyyəsini artırmaqla yanaşı, rəqabətqabiliyyətli əmtəə və xidmətlərin istehsalının sistemli şəkildə həlli, onların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışının təmin edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərindən istifadə edərək, iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycanın 2020-ci il İnkişaf Konsepsiyası” ilə əlaqədar dövlət tərəfindən imzalanmış sərəncam bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatının müasirləşdirilməsi zərurətini xeyli qabartmışdır (“Azerbaijan 2020 - vision for the future”).

Belə sənədlərə misal olaraq “2025-ci ilə qədər olan dövr üçün uzunmüddətli baxış” və “2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəflər” i göstərmək olar. Bu sənədlərin hər biri qeyri-neft sektoru məhsullarının ixrac potensialının stimullaşdırılmasına dövlət çağırışı olub, xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə və ixrac potensialının artırılmasına yönəlmiş tədbirlər olub.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti Şuşa şəhəri yanında yerləşən və dövlət qoruğu sayılan Topxana meşəsinin qırılması ilə başlayıb. Ermənistanın işğal etdiyi 260 min 311 hektar meşə (bunun 224 min 792 hektarı sıx meşələrlə örtülmüşdür) və palıd, fıstıq, vələs, kül, şam, ayı fındığı, ağcaqayın, çinar, qoz kimi dəyərli ağac növləri kəsilib, təyinatı üzrə istifadə olunur. Uzun müddət işğal olunmuş ərazilərdə kütləvi meşələrin qırılması səhralaşmaya və torpaq eroziyasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, yaxın illərdə Ermənistanda mebel sənayesi məhsullarının istehsalı və ixracında xeyli artım müşahidə olunur. Şübhəsiz ki, buna Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində min illik qiymətli ağac növlərinin amansızcasına kəsilməsi nəticəsində nail olunub (Qurbanov S., 2021: s. 44-46).

Son illər Azərbaycana məxsus ərazilərdə faydalı qazıntıların talanması səbəbindən Ermənistandan mədənçıxarma məhsullarının ixracında artım müşahidə olunur. Xarici ölkələrə ölkənin iqtisadi potensialı üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən gümüş, qızıl, qurğuşun, mis, kömür, müxtəlif tikinti materialları, civə və başqa

faydalı qazıntı yataqları, habelə mineral (Şırlan, Turşsu və s.) və yeraltı sular daxildir. Ölkələrin hüquqi şəxslərinin iştirakı ilə Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni istismar edilərək xarici ölkələrə ixrac edilib (Qurbanov S., 2021: s. 44-47).

Ərazilərin işğalı Ermənistana ciddi iqtisadi fayda gətirmədi. Baxmayaraq ki, bu ərazilər yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərlə, əlvan metal filizləri, civə, xromit, qızıl, perlit, mineral sular, əqiq, əhəng, mərmər və digər geniş yayılmış faydalı qazıntılarla, eləcə də çoxlu sayda kurortlarla zəngindir. Ermənistan heç vaxt bu potensialdan tam istifadə edə bilməyib.

“AzerGold” QSC və Azərbaycan Sənaye Korporasiyası qeyd olunan ehtiyatların emalı və hasilatı üçün təcrübəyə, ixtisaslı kadrlara, ixrac və investisiya imkanlarına malikdir. Beləliklə, Azərbaycan yeni təbii ehtiyatları cəlb etməklə qərb regionunun inkişafını, mədənçixarma sənayesinin, habelə metallurgiya kompleksinin artımını təmin etmək imkanına sahibdir. Metallurgiyanın inkişaf etdirilməsi ölkəmizdə bir çox sənaye sahələrinin, eləcə də hərbi sənayenin inkişafını sürətləndirəcək. Azərbaycan ordusunun 5G texnologiyaları ilə təmin olunmasında hərbi sənayemiz öz gücünü göstərməlidir (Sadıqov E., 2021: s.14).

Azad edilən ərazilərdə “tikinti bumu” gözlənilir. Ərazilərimizin işğaldan azad edilməsi nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı illər üzrə proqnozlara yenidən baxılmalı olacaq. Çünki Ordumuzun bu qələbəsi həm də qeyri-neft sektorunun sürətlə artmasına təkan verəcək. Ərazilərin işğaldan tam azad olunması iqtisadi inkişafa böyük təsir göstərəcək. İlk hesablamalara görə, yaxın illərdə Kəlbəcər-Laçın və Qarabağ iqtisadi rayonlarının əsas sahələrində ümumi istehsal iki milyard manat üzəri arta bilər.

Rayonun əlverişli iqlim şəraitinə, eləcə də kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlara malik olması kənd təsərrüfatının, bitkiçiliyin, tərəvəzçiliyin, o cümlədən heyvandarlığın inkişafına böyük təkan verəcəkdir. 7 rayonda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi 535 min hektardır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının ən müasir texnologiyalar vasitəsilə inkişafı yerli tələbatın ödənilməsinə kömək etməklə yanaşı, məhsulların xarici ölkələrə ixracı üçün dəyər yaradacaq (Aslanov Z., 2021: s.27).

Qarabağ bölgəsində çoxlu çaylar və su anbarları var ki, onların da xüsusi əhəmiyyəti var. Burada tikiləcək elektrik stansiyaları ölkənin enerji təchizatının, eləcə də enerji ixracının müəyyən hissəsini öz üzərinə götürəcək.

İnnovasiya və texnoloji təkmilləşdirmə daha yüksək əlavə dəyərli məhsulların ixracını artırmağa, yeni artım mənbələrini tapmağa və iqtisadi tərəqqi yolunda maneələri aradan qaldırmağa kömək edəcək.

Çox zəngin su ehtiyatlarına, xüsusilə Laçın və Kəlbəcər rayonlarının şirin su ehtiyatlarına əsaslanan süfrə suyunun emalı və qablaşdırılmasına dəstək həm yerli bazarda, həm də ixrac üçün böyük fayda verə bilər (Aslanov Z., 2021 : s.28).

Enerji daşıyıcılarının optimal kombinasiyasını müəyyən etmək və müvafiq siyasi və sosial təminat yaratmaq üçün elektrik enerjisi sənayesində, sənayedə, mənzil-kommunal təsərrüfatında, ticarətdə, kənd təsərrüfatında və nəqliyyatda enerji tələbatının uzunmüddətli planlaşdırılması üzrə müfəssəl planların həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. - iqtisadi qərarlar. Bərpa olunan enerji mənbələrinin artan payı ilə gələcək ssenariləri müəyyən etmək üçün texnologiyalardan istifadə etməklə bərpa olunan enerji mənbələrinin texniki və iqtisadi potensialı qiymətləndirilməlidir. Enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi və daha çox ixrac üçün ənənəvi enerji mənbələrinin artırılması yolu ilə Azərbaycan iqtisadiyyatını tarazlaşdırmaq üçün uzunmüddətli enerji ssenarilərinin hazırlanması bərpa olunan enerji mənbələrinin orta və uzunmüddətli enerji sistemində inteqrasiyası probleminin həllinə müsbət təsir göstərəcək (Məmmədzadə P., 2021: s.53).

Qarabağa yatırılan hər bir manat iqtisadiyyatın bərpasının sürətləndirilməsinə və iqtisadi fəallığın artmasına şərait yaradacaq, multiplikativ effektli əlavə dəyər yaradacaq. Bu sahələrə, xüsusən də tikinti, kənd təsərrüfatı, turizm sahələrinə qoyulan investisiyalar məşğulluğun artırılmasında xüsusi rol oynayacaq. Digər tərəfdən, böyük qələbədən sonra regionda baş verən yeni reallıqlar Azərbaycanın Cənubi Qafqazda və qonşu regionlarda nüfuzunu artıracaq, onu gələcəkdə bir çox beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin əsas hissəsinə çevirəcək. Tezliklə həyata keçiriləcək Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan və region ölkələrinə İranın Bəndər Abbas limanı, Orta Dəhliz və İstanbul-İslamabad dəmir yolu vasitəsilə Fars körfəzinə,

Oman körfəzinə və Hind okeanına çıxışı təmin edəcək. Nəhayət, pandemiyanın yaratdığı iqtisadi böhran mənfi təsirlərlə yanaşı, ölkələr üçün yeni imkanlar açır. Pandemiyadan sonrakı dövrdə əsas məsələ ölkələrin bu imkanları görüb-görməməsidir. Azərbaycan bu imkanları dəyərləndirməklə, dünya iqtisadiyyatının yeni çağırışlarına tam cavab verməklə, Qarabağı iqtisadiyyatımıza reintegrasiya etməklə, rəqəmsal transformasiyanı bütün sahələrdə tətbiq etməklə və müasir idarəetmə modeli qurmaqla sürətli iqtisadi artıma nail ola bilər.

3.3. Azərbaycan Respublikasında işğaldan azad edilmiş ərazilərin dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasının əsas istiqamətləri

Ötən əsrin sonlarında çətin tarixi dövrə baxmayaraq, Azərbaycan özünün sosial-iqtisadi və mədəni həyatında inamla uzun təkamül yolu keçmiş, müasir, sabit və təhlükəsiz həyat səviyyəsini təmin edən dövlət kimi dünyada tanınıb. Ölkənin beynəlxalq arenada nüfuzu xeyli yüksəlmiş, cəmiyyətdə dövlətçilik ənənələri möhkəmlənmiş, çağdaş sosial-iqtisadi infrastrukturun yaradılması uğurla icra olunur. İqtisadi inkişaf üçün yüksək maliyyə imkanları bu illər ərzində makroiqtisadi sabitliyə və artıma mühüm töhfə verib, güclü təhlükəsizlik potensialı yaradıb (<https://president.az/az/articles/view/50474>).

İşğaldan azad edilmiş sahələrin ölkənin vahid iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiyası, yeni regional və beynəlxalq nəqliyyat-logistika dəhlizlərindən istifadə Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcək. Bu kontekstdə regionda təhlükəsizliyin, rifahın, sabitliyin və qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın formalaşması, o cümlədən ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafı Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın regionda iqtisadi və sosial yönümlü əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində rolunu daha da gücləndirəcək. Regionun iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasına gəldikdə isə, aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Azərbaycan Qarabağı dirçəltmək, “xəyal qəsəbələrini” ağıllı şəhərlərə və ağıllı kəndlərə çevirmək üçün bütün resursları və maraqlı tərəfləri səfərbər etmək əzmindədir, xüsusilə də ən həssas qrupların – 1 milyon məcburi köçkün və qaçqınların ehtiyaclarına diqqət yetirir. Artıq Zəngilan rayonunda ilk ağıllı kəndin

təmali qoyulub. O, beş komponent üzərində cəmlənib: mənzil, istehsal, sosial xidmətlər, “ağıllı kənd təsərrüfatı” və alternativ enerji (Hacıyev F., 2021: s.24).

Üstəlik, BMT-nin 2020-ci il məlumatlarına görə, Azərbaycan əhalisinin 2030-cu ilə qədər 600 min nəfərə qədər artacağı proqnozlaşdırılır (<https://www.un.org/en/site-search?query=Azerbaijan>). Böyük iqtisadi və sosial layihələrə əsaslanan uzaqgörən şəhərsalma müharibədən əziyyət çəkən Qarabağı irəli aparacaq. Azərbaycanın Qarabağda dairəvi iqtisadiyyata keçidi sürətləndirmək məqsədi dayanıqlı şəhərlər və icmalar, məsuliyyətli istehlak, istehsal və iqlim tədbirləri kimi bir sıra “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri”nə müraciət edir. Münaqişədən sonrakı mühitdə reabilitasiya müəkkəb, vaxt aparan və kapital tutumlu olduğundan, Bakı rəsmi prosesə yaxşı idarəetmənin qurulması ilə başlayıb.

Əsas dövlət qurumlarının işini sinxronlaşdıran və Qarabağın inkişaf strategiyasını tərtib etmək tapşırılan koordinasiya qərargahı işğaldan azad edilmiş bölgələrdə humanitar, təşkilati, sosial-iqtisadi və başqa təxirəsalınmaz məsələlərin həlli üçün Azərbaycan prezidenti tərəfindən yaradılıb. Bundan əlavə, Azərbaycan Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi olan Şuşada “Prezidentin Xüsusi Nümayəndələr İnstitutu”nu yaradıb (<https://president.az/az/articles/view/50281>).

Digər yeni yaradılmış bölmə - Qarabağın Dirçəliş Fondu Azərbaycan ərazilərində bərpa və yenidənqurma işlərinə maliyyə dəstəyi verəcək. Yeni yaradılmış qurum - Azərbaycan Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi Agentliyi Ermənistan tərəfindən təmin edilmədiyi üçün minalanmış ərazilərin xəritəsinin olmamasına baxmayaraq, işə başlayıb.

Neftlə zəngin Azərbaycan Qarabağda yaşıl enerjinin inkişafına sadıqdır. Azərbaycanın ildə təxminən 2,56 milyard kubmetr (bcm) su təşkil edən daxili su ehtiyatlarının dördü biri Qarabağdan qaynaqlanır. Rayonun əsas çayları olan Tərtər, Bazarçay (Bərgüşadçay), Həkəri və digər kiçik çaylar hidroenergetika üçün böyük potensiala malikdir (Sadıqov E., 2021: s.15).

Qarabağın günəş enerjisi potensialı 3000-4000 meqavat, külək enerjisi potensialı isə 300-500 meqavat qiymətləndirilir. İranla birgə tikilən “Xudafərin” və “Qız qalası” su elektrik stansiyaları 280 MVt enerji istehsal edəcək, Kəlbəcər-Laçın

ərazisində planlaşdırılan su elektrik stansiyaları isə 120 MVt enerji verəcək və bu da regionun yaşıl mənbələrdən istifadə etməsinə imkan verəcək, regionun ilkin enerji tələbatını tam ödəyəcək (Hacıyev F., 2021: s.25).

Bundan başqa, Kəlbəcər rayonunda 3093 m³/gün, Şuşada isə 412 m³/gün termal su ehtiyatları yaşıl energetikanın inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Burada əsas məqam təkcə yaşıl mənbələrdən enerji yaratmaq deyil, həm də enerjinin ötürülməsi, paylanması və istehlakında ən səmərəli və ən ağıllı sistemlərdən istifadə etməkdir. Hökumətin Azərbaycanın yaşıl ərazi elan etdiyi Qarabağda ətraf mühitin mühafizəsinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirməsi ölkənin global iqlim dəyişikliyi çağırışlarına ən tutarlı cavabıdır (Hacıyev F., 2021: s.26).

İşğal zamanı meşələrin kütləvi qırılması nəticəsində ümumi meşə sahəsi 174 min hektara qədər azaldılıb, baxmayaraq ki, işğala qədər ümumi meşə ehtiyatları 228 min hektar təşkil edirdi.

Azərbaycan artıq Qarabağ meşəlik ərazilərində meşəbərpa işlərinə başlayıb və bununla bağlı tədbirlər planına Qaragöl və Bəsitçay dövlət qoruqları, həmçinin Qubadlı, Laçın, Daşaltı və Arazboyu dövlət təbiət qoruqları daxildir. Ətraf mühitin əsas komponentləri olan meşələr ölkənin iqlim dəyişikliyinə, səhrələşmənin, biomüxtəlifliyin pisləşməsinin və atmosferdəki qazların balansının pozulmasının azaldılması səylərinə əvəzsiz töhfə verəcək, eyni zamanda Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verəcək. Qarabağın yenidən qurulmasına dövlət və qeyri-dövlət investisiyalarının cəlb edilməsi dayanıqlı iqtisadi artım üçün zəmin yaradır.

2021-ci ildə Qarabağa 1,3 milyard ABŞ dolları dövlət investisiyası potensial qeyri-neft ümumi daxili məhsulunu (ÜDM) yüksəldilməyi planlaşdırılır. Nəticələr əsasında aydın olacaq: yeni əsas vəsaitlər - yollar, elektrik enerjisi, qaz və digər infrastruktur obyektləri iqtisadiyyatda artıma, eləcə də gələcəkdə potensial artıma təkan verəcək. Qarabağa dövlət sərmayəsi qeyri-dövlət investisiyaları üçün zəmin yaradan katalizator olacaq. Qarabağın yenidən qurulması üçün Türkiyə, İtaliya, İngiltərə, İsrail və Pakistandan investisiya axını artıq davam edir.

Qarabağ mədənçixarma, kreativ sənaye, metallurgiya, trikotaj, qida sənayesi, kənd təsərrüfatı, yaşıl enerji və turizm sahələrində görkəmli inkişaf potensialına

malikdir. Tarixən Şuşa musiqi və mədəniyyəti təmsil etmişdir ki, bu da ona bütün Qafqazda yaradıcı sənaye meyllərini yaratmağa və ötürməyə imkan vermişdir. Buna görə də Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtlarından biri elan edilmiş, şəhərin 2022-ci ildə türk dünyasının və tezliklə İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı kimi fəaliyyət göstərəcəyi gözlənilir (Sadıqov E., 2021: s.15).

“Solow modeli”nin təklif etdiyi kimi, Qarabağa kapital qoyuluşu daha çox əlavə dəyər yaradacaq, çünki bu, sıfırdan başlayaraq Almaniya və Yaponiya kimi sabit dövlət səviyyəsinə çatmaq üçün uzun bir məsafə qət edir. İkinci Dünya Müharibəsinin xarabalıqları üzərində rəqabətə davamlı iqtisadiyyat kimi də qeyd edə bilərik. Standard&Poor (S&P) bu yaxınlarda Azərbaycanın uzunmüddətli xarici və yerli valyutada suveren kredit reytinglərini “BB+/B” olaraq təsdiq edərək, proqnozu “mənfi”dən “stabil”ə yüksəldib (<https://www.spglobal.com/ratings/en/>).

Agentlik bu qərarı Qarabağın işğaldan azad edilməsi və atəşkəs sazişinin imzalanmasından sonra maliyyə sektorunda təhlükəsizlik risklərinin azalması və tədiyyə balansı riskinin azalması ilə əsaslandırır.

Qarabağın yenidən qurulmasının çoxşaxəli xarakterini nəzərə alaraq, biz digər xalqların təcrübəsinə əsaslanaraq müxtəlif qurumlardan maliyyə dəstəyinə müraciət edə bilərik. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) münaqişədən sonrakı ölkələrdə iqtisadi artım və yoxsulluğun azaldılması proqramlarına diqqət yetirir, Dünya Bankı isə infrastruktur layihələrinə, təhsil və səhiyyə müəssisələrinin bərpaasına diqqət yetirir. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) nəqliyyat, bank sektoru və kiçik biznesə maliyyə dəstəyi göstərir. Asiya İnkişaf Bankı (AİB) məcburi köçkünlərin doğma şəhərlərə qayıtması, münaqişədən sonrakı bölgələrdə sağlamlıq problemlərinin həlli və yoxsulluqla mübarizə proqramları üçün əsas maliyyə mənbəyi kimi xidmət edə bilər.

Bundan başqa, Qarabağ münaqişəsinin həlli regional iqtisadi-ticarət əlaqələrinin canlanmasına, nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin inkişafına töhfə verir. Regionda iqtisadi fəallığın artması Cənubi Qafqaz ölkələri ilə yanaşı, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizlərinin inkişafında maraqlı olan bütün maraqlı tərəflərin maraqlarına xidmət edir. Xüsusilə, Ermənistan və Azərbaycan arasında bu

yaxınlarda imzalanmıř saziřə əsasən, inin Kəmər və Yol Təřəbbüsü (BRI), Avropa İpək Yolu, Türkiyənin Orta Dəhliz layihəsi və Azərbaycanın logistika və nəqliyyat imkanları Naxçıvan dəhlizində bir-birini tamamlamağa xidmət edəcəkdir.

Naxçıvan dəhlizi Azərbaycanın dənizə çıxışı olmayan anklavı olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının təcridinə son qoyacaq və eyni zamanda Avrasiya əlaqələrini gücləndirəcəkdir. Azərbaycan regionun istifadə olunmamış potensialına əsaslanaraq Qarabağı inkişaf, sülh və təhlükəsizlik platformasına çevirir. Dünyada tolerantlıq və multikulturalizmin ən yaxşı modellərindən birinə təşəbbüs göstərən Azərbaycan, həmçinin son müharibənin dağıntılarından və işğal altındakı bölgənin etinasızlığından sonra Qarabağın xristian və müsəlman irsinin yenidən qurulması planlarını açıqlayıb. Dövlətimizdəki qanuna əsasən, xüsusi mülkiyyət üçün nəzərdə tutulmuş torpaqların açıq və qapalı səhmdar cəmiyyətlərinin mülkiyyəti kimi özəlləşdirilməsi daha uyğun olar. Səhmdar cəmiyyətləri “kolxoz” və “sovxoz” formalı təsərrüfat formalarında xeyli fərqli olacaqdır. Belə ki, səhmdar cəmiyyətləri dövlətə məxsus olmayıb müstəqil olacaqdır. Hər bir səhmdar mülkiyyətçi hesab olunur. İstədiyi zaman, yeni səhmlər ala, sata və ya dəyişə bilər. İdarəçiliyi və qanunların tərtibi isə idarə heyətinin qərarları əsasında tənzimlənəcəkdir. “Kolxoz” formalı təsərrüfatdan fərqlənəcəkdir. Burada qərarların qəbulu idarə heyəti tərəfindən qəbul olunsada, kolxozun iştirakı mütləq hesab olunurdu. Əgər iştirak etməsə o, bu vəzifədən uzaqlaşdırılırdı. Yeni yaradılacaq səhmdar cəmiyyətlərində isə bu hal olmayacaq və bu ərazilərdə daimi yaşamayan investordlarda aqrar səhmdar cəmiyyətinə maliyyə yatırımı edə biləcəkdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aqrar səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılmasının bir çox üstünlüyü olacaqdır:

1. Bu tipli aqrar səhmdar cəmiyyətləri geniş torpaq sahəsinə məxsus olacaq.
2. Bankların bu cəmiyyətlərə maliyyə dəstəyi zamanı risk minimuma enəcək.
3. Dövlət orqanlarının bu cəmiyyətlərlə əməkdaşlıqları artacaq.
4. Səhmdar cəmiyyətində texnikadan istifadə edən zaman kapitalın marjinal gəliri yüksək olacaq.
5. Bu tipli təsərrüfatlarda çalışan işçilərin digər fəaliyyət sahələri üçün, ev təsərrüfatlarında daha çox əlavə zamanları olacaq.

6. Səhmdar cəmiyyətlərində işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə olunması, digər sahələrin fəaliyyətlərini genişləndirəcək, məsələn, məhsulların daşınb, qablaşdırılıb, satışı və s. (Gülaliyev M., Həsənzadə F.,2021).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Əminliklə demək olar ki, iqtisadi inkişafın Azərbaycan milli modeli nəinki müəyyən mənada fərqlənir, həm də müəyyən üstünlüklərə malikdir. Bu modelin üstünlüklərindən biri də odur ki, sərbəst inkişaf etmək imkanına görə ölkəmizdə daxili investisiyalar xarici investisiyaları üstələyir, qlobal layihələr dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir. Zəngin təbii ehtiyatların olması ölkə iqtisadiyyatının sərbəst inkişafına şərait yaradır.

Respublikamızın iqtisadi inkişaf modelinin mühüm istiqaməti müasir dövrün tələblərinə cavab verən infrastrukturun formalaşdırılması yolu ilə kədr potensialının inkişafıdır. Bu siyasət yalnız sosial amillərə deyil, habelə neft gəlirlərindən məqsədyönlü istifadə strategiyasına dayanır. Başqa cür desək, iqtisadiyyatın birqütblü inkişafının - “Holland sindromu”nun qarşısını almaq üçün dövlət neft gəlirlərini digər sahələrin, ilk növbədə dayanıqlı inkişafa zəmin yaradan infrastruktur layihələrinin inkişafına yönəldir.

Tədqiqat işi gələcəkdə səmərəli fəaliyyətini və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş regionlarında iqtisadi proseslərin idarə edilməsinə dair nəzəri və metodoloji müddəaların işlənib hazırlanmasının vacibliyini və zəruriliyini göstərir.

Magistr dissertasiya işində respublikanın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasının tədqiqi nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlinib.

Model regionun davamlı inkişafı prosesinin məntiqini, habelə onun davamlı inkişafının əsası kimi ərazinin iqtisadi potensialının formalaşması və həyata keçirilməsinin məzmununu və əsas nəticələrini əks etdirir.

Dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün nəzəri inkişaf yolunu araşdırmaq vacibdir. Bu, təkcə iqtisadi dayanıqlığa olan ehtiyacın müəyyən edilməsinə deyil, həm də çətinliklərin həlli kimi təklif olunan nəzəri bazanın mənimsənilməsinə kömək edəcəkdir. Davamlı olan iqtisadi inkişaf iqtisadi, sosial və ekoloji tarazlıq, eləcə də güclü davamlılıq vəziyyəti ilə nəticələnməcəkdir.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri”nin təsdiq edilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2020-ci il tarixli Sərəncamı”, ilk növbədə, “2021-2025-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” layihəsinin hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Sərəncam cəmiyyətin sosial gözləntiləri və istəkləri nəzərə alınmaqla, ölkənin növbəti 5 il üçün əsas məqsəd və vəzifələrini açıq müzakirə və dinləmələr əsasında müəyyən etməyə imkan verir. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” əsasında hökumət 5 mühüm istiqamət üzrə islahatların, layihə və tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsini qoyub:

- 1) Davamlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
- 2) İşğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış;
- 3) Təmiz ətraf mühit və ölkənin yaşıl inkişafı;
- 4) dinamik, əhatəli və sosial ədalətli cəmiyyət;
- 5) Rəqabətli müasir innovasiyalar və insan kapitalı üçün məkan.

Dayanıqlı inkişafın müəyyən edilməsi onun qiymətləndirilməsində ilk addımdır. Dayanıqlı inkişaf standartları, ilk növbədə, iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin kompleks həlli və inkişafı üzərində qurulmalıdır. Eyni zamanda, bu cür inkişaf dəyişən vəziyyətlərə və tələblərə uyğunlaşmaq üçün uzunmüddətli strategiya kimi qəbul edilməlidir. İqtisadi ədəbiyyatda davamlı inkişafın göstəriciləri xarakterinə görə dörd sahəyə təsnif edilir: iqtisadi, sosial, ekoloji və institusional.

Regionun sosial-iqtisadi potensialının səmərəli idarə edilməsinə əsaslanan davamlı inkişaf konsepsiyası müasir regional iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin iki sahəsinin - institusional iqtisadi nəzəriyyə və resurs yanaşmasının sintezinin nəticəsidir.

Vətən müharibəsində şanlı qələbə qazanan Azərbaycan öz ərazilərinin uzun illər qeyri-qanuni istismara məruz qalmış aqrar-sənaye, ekoloji və hidroloji potensialını bərpa edə bildi. Münaqişənin uğurla həlli Azərbaycanın dövlət büdcəsinin gəlirlərinin daha da artmasına, eləcə də sosial infrastruktur layihələrinə daha çox vəsaitin ayrılmasına, xalqın rifahının yaxşılaşmasına səbəb olacaq. Müharibənin başa çatması və regionda davamlı sülhün əldə olunması Azərbaycana,

xüsusən də işğaldan azad edilmiş ərazilərə xarici investisiya axınını daha da artıracaq və bu, əlverişli biznes imkanları açacaq.

Regionun davamlı inkişafı bir-biri ilə əlaqəli iki prosesi əhatə edir: iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə və onun inkişafının səmərəli idarə edilməsi.

Magistr işinin predmetinə və aparılmış tədqiqatın nəticələrinə uyğun aşağıdakı təkliflərin verilməsini məqsəduyğun hesab edirəm:

- Təbii ehtiyatların qıtlığı, əhalinin artması, çirklənmə, qlobal istiləşmə, eroziya, sürüşmə və təbii fəlakətlər kimi problemlər mövcud ekosistemləri təhlükə altına qoyur və gələcək nəsillərin böyüməsini məhdudlaşdırır. Bunu dayandırmaq üçün ekosistem və insan inkişafının idarə edilməsi proqramlarını hazırlamaq tələb olunur. Deməli, davamlı inkişafın əsas məqsədi təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etməklə ətraf mühitə dəyən ziyanın aradan qaldırılması və cari ehtiyacların ödənilməsidirsə, insan inkişafının əsas məqsədi insanların maddi rifahını, sağlamlığını, yaradıcılığını təmin etməkdir. Bütün bunlara imkan verən bir mühit yaratmalıyıq.

- Bərpa işlərində ümumi infrastrukturun (yol, qaz, su, işıq, telekommunikasiya) və əsas yaşayış şəraitinin yaradılmasından başlamalı, sonra isə iqtisadi inkişaf layihələrinə keçilməlidir. Bu yolla yerli istehsalın, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının və ticarətin inkişafı üçün mövcud dəstək və təşviq siyasəti həyata keçirilməli, azad edilmiş ərazinin qeyd olunan sahələri ilk növbədə bərpa edilməlidir.

- Respublikamızın işğaldan azad edilmiş ərazilərində kənd təsərrüfatının yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi məsələsində dünya təcrübəsi ilə yanaşı, bəzi konkret məqamları da nəzərə almaq lazımdır. Bunlar:

1. Əkin sahələrinin, otlaqların və biçənəklərin ölçüsü haqqında dəqiq məlumat verilməli, rayonda kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, habelə torpaq islahatının aparılması üçün lazım olan məlumat bazası yaradılmalıdır.

2. Fermerlər aqrar sahədə mühüm rol oynayır, onların fəaliyyəti müxtəlif regionlarda müxtəlif məhsullar istehsal etməklə ölkədə ərzaq ehtiyatlarının formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də bu şəraitdə onların davamlı inkişafını təmin etmək üçün təsərrüfatların dəstəklənməsinin zəruriliyi vurğulanmalıdır.

3. Respublikamızın bir çox aqrar rayonlarında müasir infrastruktur olmasına baxmayaraq, fərdi sahibkarlıq o qədər də məhsuldar deyil. Bu təcrübəni əsas tutaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının fiziki paylanması qadağan edilməlidir.

4. Hər bir ev təsərrüfatına “pay torpağı” kimi müəyyən edilmiş torpaq sahəsinə müvafiq nominal (və ya adı olmayan) paylar verilməlidir.

5. Təbii ki, ərzaq təhlükəsizliyinin əsasını taxıl tədarükü təşkil edir. Ona görə də bu bazarda taxıl və taxıl məhsulları seqmentində yerli istehsalçıların payının artırılmasına daha çox diqqət yetirilməlidir.

6. Xarici ticarətin prioritetləri sırasında, birincisi, ixracın stimullaşdırılması və dövlət dəstəyinin səmərəli sistemləşdirilməsi, yəni ixraca dövlət dəstəyi iqtisadi, informasiya və təşkilati qaydada inteqrasiya edilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında “2003-2005-ci illər üçün yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” <http://www.e-qanun.az/framework/1954>
2. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikasının işgaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında 24.11.2020 tarixli Sərəncamı”.
3. Azərbaycan-2030: Minilliyin İnkisaf Məqsədlərindən Dayanıqlı inkişaf Məqsədlərinə doğru. Könülü Milli Hesabat, Bakı - 2017.
4. Aslanov Z., (2021), “Qarabağda ekoloji tələblərin beynəlxalq sertifikatlaşdırma sisteminə inteqrasiyası”, UNEC EKSPERT, səh.27-29
5. Alıyev İ.H., Hüseynov S.Y., Əsədov A.M., (2012) “Milli iqtisadiyyat: Modernləşmə və davamlı inkişaf” Bakı, “Avropa nəşriyyatı”, 475 səh.
6. Ələkbərov U. (2014) “Azərbaycanın tarixi şansı: ölkənin davamlı inkişafı beynəlxalq təşkilatların gözü ilə”, <http://azertag.az/xeber/58916> (15.01.2015)
7. Ələkbərov U., (2013), “Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları” Bakı, “Təhsil”, 224 səh.
8. Güllalıyev M., Həsənzadə Fuad., “İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni aqrar təsərrüfat modeli”, 23.01.2021, <https://xalqqazeti.com/az/news/68598>
9. Hacıyev F., (2021), “İşgaldan Azad Olunmuş Ərazilərə İnvestisiya Qoyuluşlarının Təhlili Və Qiymətləndirilməsi” Audit elmi-praktiki jurnalı, №3(33), səh. 23-30
10. İbrahimov E, (2019), “Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində Dövlət Büdcəsindən səmərəli istifadə yolları”, “Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalı, İl 5, Cild 3, səh.4-11
11. Qurbanov S., (2021), “İşgaldan azad olunmuş ərazilərə ekoloji baxış” Milli Məclis, №1, səh. 44-47

12. Leyla Rəşid, (09.12.2020), “İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri”. Xalq Qəzeti, Səh. 9
13. Məmmədov H.Ə., (2014), “Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası və onun səciyyəvi cəhətləri”, İctimai elmlər seriyası, № 9(65), səh.131-136
14. Məmmədzadə P., (2021), “Alternativ enerji Qarabağda!”, UNEC EKSPERT, s. 52, 53
15. Mustafayev F.F., (2010), Transformasiya şəraitində makroiqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsi problemləri, Bakı. İqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsinə əldə etmək üçün verilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
16. Sadıqov E., (2021), “Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına təsiri”, UNEC EKSPERT, səh.14-16
17. Serttaş L.R., (2021), İstehsalın Dayanıqlı İnkişafının təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri (Aqrar sahənin materialları əsasında), təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı.
18. Səfərov R. (2016), Dayanıqlı inkişafın mahiyyəti və ona dair qlobal təşəbbüslərin qısa təhlili. Bakı, “Statistika xəbərləri”. Elmi-praktiki jurnal. № 3 / 2, cild 3, iyul-sentyabr, səh. 22-30.
19. Səmədzadə Z.Ə., (1995) “Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər”, Bakı. “Vətən” nəşriyyatı, 83 səh.
20. Şəkərəliyev A.Ş., (2011) “Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi”(monoqrafiya) Bakı, “Victory”, 542 səh.

Türk dilində

1. Aliyev E., Aslanlı K., (2015) “İslam Ülkelerinin Sürdürülebilir Kalkınma Performansı: Kavramlar, Teoriler, Ölçümler”, AVRASYA ETÜDLERİ 47/(37-70) s.48, 49.
2. Gedik Y., (2020), “Sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarla sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma”, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, Vol: 3 Issue: 3, (s. 196-217).

3. Kalaycı İ., (2013), “Kafdağı’nın Önündeki Ekonomi: Modernleşen Azerbaycan”. “Avrasya etüdleri”, 43/2, s. 27-56

4. Yadigarov T.A., “Azerbaycan’ın işğalden kurtarılmış toprakları ile diğer bölgeler arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için beklentiler”, 20.01.2021, <https://yesiligdir.com/haber/detay/27788>

İngilis dilində

1. “Azerbaijan 2020 - vision for the future” Development Concept, p. 26

2. Azerbaijan Republic: Poverty Reduction Strategy Paper Progress Report 2004, International Monetary Fund October 2004, IMF Country Report No. 04/322, p. 119

3. Aliyeva A. (2019). “Problems of transformation of the food market in the Azerbaijan Republic”. Master's thesis, 154 p.

4. Bhatti R., Khamis A H., Khatib S., Shiraz S., Matfin G., (2020), “Clinical Characteristics and Outcomes of Patients With Diabetes Admitted for COVID-19 Treatment in Dubai: Single-Centre Cross-Sectional Study”, JMIR Public Health and Surveillance, 6(4) (<http://publichealth.jmir.org>).

5. Dang T., (2018), “Postwar restoration and preparations for collectivisation. In Vietnam’s Post-1975 Agrarian Reforms”, “ANU Press”, p.45-79 <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1rmjkr.12>.

6. Dudin M.N., Lyasnikov N.V., “Food safety and trade-by-sales policy in the conditions of globalization”. Food policy and security, 2017, Volume 4, №1, p.23-34.

7. Drobot E.V., Vartanova M.L., (2018), “Comparative results of ensuring food security of the countries of the Eurasian Economic Union in the conditions of import substitution”. Economic relations, Volume 8, №4, p.629-638.

8. Eklund L., Degerald M., Brandt M., Prishchepov A.V., Plesjö P., (2017), “How conflict affects land use: agricultural activity in areas seized by the Islamic State”, Environmental Research Letter, IOP Publishing, p.10

9. Feldman A.M., Serrano R., (2006), “Welfare Economics and Social Choice Theory” (2nd edition), New York “Springer”, 401 p.
10. Huseynova S.K., (2020), “Basic directions of modernization of the agrarian branch in Azerbaijan”. Economic relations, Volume 10, №2, p.795-808.
11. Musayev A.F., (2014), Innovation economy and tax incentives. Baku - p. 8
12. “Progress report on Millennium Development Goals 2000-2014”, (2015). Ministry of Economy, Azerbaijan Republic, Baku, p. 14
13. “Second Voluntary National Review of the Republic of Azerbaijan on the implementation of Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”, p. 137
14. Schmidt Hubert. G., (1955), “Postwar Developments in West German Agriculture, 1945-1953”, Agricultural History Society, Vol. 29, No 4, p.147-159
<https://www.jstor.org/stable/3740047>
15. Shakaraliyev A.Sh. (2009), “Economic policy of the state - realities, perspectives”. Baku p. 13
16. Teodosijevic S.B. (2003), “Armed Conflicts and Food Security”, ESA Working Paper. p.03-11. <http://www.fao.org/3/a-ae044t.pdf>
17. “Voluntary National Review 2017” of the “Republic of Azerbaijan on the first steps in the implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development”, Baku, 2017, p. 72
18. Varma S., Winslow M. (2005), “Healing wounds: How the international centers of the CGIAR help rebuild agriculture in countries affected by conflicts and natural disasters”, Consultative Group on International Agricultural Research (CGIAR), p. 96
19. Zurayk R., Bahn R., Woertz E., (2018), “Agriculture, conflict and the agrarian question in the 21st century”, Crisis and Conflict in Agriculture, p.3-27
<https://egyptssp.ifpri.info/2018/12/19/agriculture-conflict-and-the-agrarian-question-in-the-21st-century/>

Rus dilində

1. Алакбаров У.К., (2017). “Основы управления устойчивым развитием и экологической цивилизацией”, Баку, “Aspoliqraf” 192 с.
2. Данилова-Данильяна В. И., Пискуловой Н. А., (2015) “Устойчивое развитие”, России, “Аспект Пресс” 336 стр.
3. “Цели развития тысячелетия в Европе и Центральной Азии: достижения, проблемы и дальнейшие шаги”. 2010, Доклад, ООН, Нью-Йорк и Женева, 148с.

İnternet resursları

1. <https://president.az/az/articles/view/21300>, 2021
2. <https://www.sustainable-environment.org.uk/Principles/Definitions.php>, 2021
3. <https://www.investopedia.com/terms/s/simon-kuznets.asp>, 2021
4. https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/region_ext_content/ifc_external_corporate_site/europe+and+central+asia/resources/ifc+in+azerbaijan+fact+sheet, 2021
5. <https://agrodata.az//az/>, 2021
6. <https://agroeconomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>, 2021
7. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/isgal-olunmus-erazilerin-azad-edilmesi-azerbaycan-iqtisadiyyatina-ne-ved-edir-193>, 2022
8. <https://ereforms.gov.az/az/video/azad-olunmus-erazilerdeki-strateji-layiheler-olkenin-xarici-ticaretinde-boyuk-rol-oyunayacaq-a-satici-225>, 2022
9. <http://eco.gov.az/>, 2022
10. <https://xalqqazeti.com/az/news/68598>, 2021
11. <http://unazerbaijan.org/az/buklet-dayaniqli-inkisaf-m>, 2021
12. <https://www.investopedia.com/terms/s/simon-kuznets.asp> invest, 2021
13. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>, 2022
14. <https://yesiligdir.com/haber/detay/27788>, 2022

15. <https://report.az/infrastruktur/qarabagin-elektrik-enerjisi-resursu/>, 2022
16. <https://e-qanun.az/framework/33288>, 2022
17. <http://abc.az/mobile/view.php?id=76941&lng=az>) “FINEKO” Analitik və
İnformasiya Agentliyi, 2022
18. <https://tourism.gov.az/news/dovlet-turizm-agentliyi-turizm-senayesi-numayendelerinin-agdam-rayonuna-seferini-teshkil-edib>, 2022
19. <https://azpromo.az/az/page/made-in-azerbaijan>, 2022
20. <https://www.un.org/en/>, 2022
21. <https://www.spglobal.com/ratings/en/>, 2022
22. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-56746876>, 2022
23. <https://president.az/az/articles/view/50281>, 2022
24. <https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>, 2022
25. <https://sdgs.un.org/>, 2022
26. <https://president.az/az/articles/view/50474>, 2022
27. <https://sdgs.un.org/ru/node/33438>, 2022
28. <https://video.azertag.az/site/video/110369>, 2022 Prezident İlham Əliyevin
2020-ci ilə aid olan məsələlərlə bağlı çıxışı
29. <https://nk.gov.az/media/files/b7d91bdbad8f2ea926c72f8adda753ee.pdf> ,
2022
30. <https://www.un.org/en/site-search?query=Azerbaijan>, 2022

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin təsnifatı.....	14
Cədvəl 2: Qarabağ və digər rayonların əkin sahələrinin strukturu, ha (1980).....	35
Cədvəl 3: Qarabağ və digər rayonların bitkiçilik məhsullarının istehsalı, min ton (1980).....	36
Cədvəl 4: Qarabağ və digər rayonlarda heyvanların baş sayı, min baş (1980).....	37
Cədvəl 5: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması üçün mümkün variantlar.....	45
Cədvəl 6: İşğaldan azad edilən ərazilərdə mineral su yataqları.....	47
Cədvəl 7: İşğaldan azad edilən ərazilərdə faydalı qazıntıların siyahısı.....	49
Cədvəl 8: Kənd təsərrüfatında istehsal həcmnin və bəzi makroiqtisadi amillərin inkişaf dinamikası.....	55

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Müstəqil alt sistemlər.....	16
Şəkil 2: Bir-birinə əlaqəli alt sistemlər.....	17
Şəkil 3: İç-içə alt sistemlər.....	17
Şəkil 4: İşğal altında olan digər ərazilərdə taxıl istehsalının rayonlar üzrə bölgüsü, (1987).....	39

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin məbləği.....	19
Qrafik 2: Azərbaycan Respublikasının 2005-2018-ci illərdə dövlət büdcəsi xərclərində struktur dəyişikliklərinin dinamikası (yekuna görə faizlə).....	19
Qrafik 3: “Kuznets əyrisi”.....	26
Qrafik 4: Dağlıq-Qarabağ ərazisində əkin sahələrinin məhsuldarlığı, min ton (1976-1987).....	33
Qrafik 5: Qarabağ və digər rayonlarda Kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalmalarının həcmi, min ton (1987).....	38
Qrafik 6: Kəlbəcər rayonu və digər rayonların arı ailəsi üzrə müqayisəsi (vahid olaraq).....	46
Qrafik 7: Kənd təsərrüfatının ÜDM-də yeri.....	56
Qrafik 8: K/t məhsullarının ixrac və idxal həcmi və ticarət balansının dinamikası.....	56
Qrafik 9: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əsas növ ərzaq məhsullarının ehtiyatlarında idxalın payı, %.....	61
Qrafik 10: Buğda ehtiyatlarında idxalın payı.....	62